

אך גם רבות מתשובותיו כתב בימי מגוריו בארצות המערב⁽¹⁴⁾. מורשה יקרה הנחילנו הרב בספרו הזה אשר מאה ספרי חדושים לא ישוו בו. כי יתר על חכמו מעניני הוראותיו ופסקיו ומחקריו האצורים בו, ויתר על מליצותיו אשר יקדים לפעמים לתשובות ואשר יביאם מפוזרים בספר המראים מראה דמות תכונת רוחו ומדותיו, הלא הוא גם מקור נאמן לדברי ימי אחינו בספרד במשך זמן ארוך, ממנו נתבונן מצב תקהלות ומשפטיהן והנהגתן על פי הרבנים. בדבר הזה אין ערוך אליו בכל ספרי התשובות אשר בירינו ברוכין נראה את ספרד רק מצלע האור וזיה הודה והדרה, אבל בתשובות האלה חזות קשות תגלה ותראה לעינינו. השלום אבר במקהלותם, כתות כתות נפרדו העדות גורל הרבנים היה רע ומר וימררו ורובו בעלי קנאה את רבני הקהלות, זה אומר והם מתירים, זה מתיר והם אוסרים. ירהבו נער בוקן וקטנים בנדולים וכל בעלי מריבה מצאו תמיד עוזרים וסומכים בקהלתם⁽¹⁵⁾. על כל דבר של מה בכך נתנו הלוטמים נדוי, והחזיקו עצמם לתלמידי חכמים אשר יש להם לגדות או לתת עונשי ממון על מי שדבר בהם אף שהם עצמם גרמו בנזק כבודם וע"ז זה נברו המחלוקות יום יום, גם רבתה שנאת עם הארץ אל החכמים על כן מאנו לקחת מוסר מפייהם, בזו לענו. לתוכחתם ובעוונתם התריסו נגדם, ותחי אחרית אלה כי רבים השחתו ורכי המוסר על הארץ וירבו ויעצמו מלשינים ומוסרים. כל אלה הרעות ועוד אחרות דומיהן עברו ושטפו בספרד, והן היו בעוכרי בטחם בארץ והיו סן הסבות על כל הבא עליהם סן הרדיפות והגזרות והשמדות. ועתה נוכל לאמר בצדק כי טובה היתה לישראל כי נצלו אלה התשובות מתוך ההפכה אשר הפך ה' הארץ ועתה נוכל לאמר בצדק כי טובה היתה לישראל על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת ולקחו מוסר. אמנם עוד טובה גדולה מואת כי נצל הרב"ש עצמו מפח מוקשים והצליח לעזוב את הארץ בקרוב אליה הרעה, ונמלט מחרב האויב וילך מגולה אל גולה לארצות אפריקא וישב שם כמה מפתח רע. כי מאת ה' היתה נסכה לתת לכה אמיץ כזה עוד שארית בארץ.

ההכמים בזמן הריב"ש

השאלה

15) כל מה שכתבתי כאן ולמעלה ממנו בקהילות ומחלוקות והעונשין והמסירות והשחתת המוסר מבואר ומוכח מהשניות הריב"ש ומראת האריות לדבר על כל פרט ופרט ביחוד רק ארסנו על הסימנים שבשניות שכתם תוצאת האריות על כל מה שכתבתי. ע"י סי' קצ"ד, ר"ב, רפ"ו, רכ"ח, רל"ב, רל"ד, רנ"א, רנ"ו, ש"ה, של"א, שע"ט, שפ"ב, שפ"ו, שפ"ח, שצ"ד, שצ"ו. ה"ל"ב, ה"ה"א, תמ"ו, תמ"ד. תצ"ג, תצ"ו, תת"ח.

השאר לנו הריב"ש בתשובותיו כי לולא הוא כבר אבד כל זכר למו. כי כלם לא השאירו אחריהם חבורים ולא נדע מחכמתם רק ספי הריב"ש, ומעט מה שאנו רואים לפעמים מתוך משאם ומתנם בשאלותיהם. וגם זה קרה אך לעתים רחוקות. כי מאז היה מנהג הרבנים שאינם מביאים רק שאלת השואל ותשובתם עליה, אבל לא סתם שהציע לפני הנשאל החכם השואל בפתרון השאלה, רוב החכמים השואלים היו ידועים בחכמתם רבנים ומורים ודיינים, אבל היו גם בין השואלים אנשים אשר משאלותיהם נכר כי לא השיגו מעלת חכם בתורה, וכמעט הם מן התלמידים ששאלו על דברים נודעים לכל תלמיד¹. שיאלים כאלה לא היו מרבני הקהלות כי שואלים מחסרון ידיעה אף בדברים פשוטים ללומדים בינונים מסתפקים ושואלים. בית מדרשו של רבינו נסים היה כרם חמד לתורה ולתעודה ותלמידיו מטע נועם להתפאר. ממנו יצאו חכמים גדולים חקרי לב, הם היו רבני הקהלות ומיסדי ישיבות כל אחד בעדתו ובתי דינים קבועים בכל עיר ועיר. אבל לא נתמה על התפאץ כי מרוב החכמים אשר בדור הזה לא נשאר כמעט שריד ופליט מחבוריהם – הלא בלי ספק היו כותבים חבורים כי כן היה מנהג הזמן ההוא – הנה התלאות אשר מצאום עשו זאת כי אבדו עם בעליהם מי יוכל לערוך היום כמה מהם עברו בשלה ובין הרונים הורגו, ומי יודע כמה מהם נאנסו ובאו במים הזדונים וכמה היו פלטי חרב ולא נשאר להם בלתי אם גוייתם ואבדו למו כל מחמדיהם ועמם גם כתוביהם. ואמנם יען כי אבד כל זכר מהספרות התלמודית אשר חורו והגו חכמי הזמן הזה ורק במקרה נשארו קצת משמותם על כן אבד גם כל מקור לידיעת קורות חייהם ופעולתם עד כי יחסרו גם הרושמים לדעת מי ומי מהם היו מתלמידי רבינו נסים.

האחד אשר ידענו ברור כי היה תלמיד הר"ן הוא הרב רבי וידאל אפרים מגירונדי אשר נהג ברבנות במיורקה והיה תופש שם ישיבה ורבי שמעון דוראן בן צמח מחבר התשב"ץ היה תלמידו המובהק ובכמה מקומות בתשובותיו מזכיר קבלות שקבל ממנו (תשב"ץ סי' קכ"ט). ולא לכך בעיניי הלכה (שם ח"ב סי' רנ"ו), כי אם גם בחכמת החשבון והתשבורת (ח"א סי' קכ"ט סי' קס"ח ח"ג סי' כ"ו וסי' קכ"ג). והנה החכם הזה היה תלמיד רבינו נסים (שם ח"ב סי' רנ"רפ"ג). ברית אהבה וידידות היה בינו ובין הריב"ש. ומאד הפליג הריב"ש אותו בעבור חסידותו ויושר לבבו. רבי וידאל לא היה מן החריפים אבל נקרא בקי וסיני למוד דינים ובספרי הפסק (ריב"ש סי' שע"ו). חסידותו גדלה מאד ועל כן היה מיראי הוראה נוטה תמיד לצד החומרא. ואמנם כמה נחשב חכם פשוט הולך תמים בלמודו לפני בעלי החרוד הבונים גם הוראות על קורי עכביש? ובפרט אלה שבאו מצרפת ואשכנז שמדתם לקנטר. ובאמת גם זה היה לו בעוכרי שלומם בקרב העדה אשר ישב בה לבטח, היא מיורקה, והרביץ תורה וחכמה לתלמידים. שם נפל רבינו ובין הרב רבי שלמה בן אברהם הצרפתי. כי האיש הזה היה איש ריב ואיש מדון מתנשא לאמר אני ואפסי עוד, ובחמת קנאה היה עוין את רבי וידאל ולא יכול דברו לשלום. ראשית המדון ביניהם הייתה הוראה בעסק עגונה אשר רבי וידאל אסרה לפי הסברה הפשוטית בכונת התלמוד, ובפרט יען שלפי שיטת הרי"ף והרמב"ם אין להתירה בשום אופן, ובהיות שמצא מלכד זה וזה עוד מעט שלישי לאסרה לא מלאו לבו להתירה ואסרה. אך לא על חכמתו

לכבדה

1) אחד מאלה היה רבי משה מבראן באושקא (שי"ת ריב"ש סי' ת') שאל שאלות אשר לא ישאל אחד מן התלמידים אם חסדי ש"ג מותר בהנאה בפסח לישראל. ואם אסור לטמלו בשבת וביו"ט וכן שאר שאלותיו שם לא יהיה שום חכם מובהק צריך לשאול. וכן רבי יתודה אסקירח בב"ש קפח את הריב"ש בשאלות אשר מקצתן נראת ששואל דברים פשוטים לכל מבין עם התלמוד. עי' תי"ו, תכ"א, הלי"ו עד תס"ד, תס"ח, תס"ט ות"נ.

לכדה סמך כי אם הציע הוראתו גם לפני הגדולים אשר בארץ, ורבינו נסים והריב"ש שניהם היו מסכימים לדעתו. אמנם מה עשה זה הצרפתי שכנגדו? התנשא כארי ובחורוד פלפול העמיד יסודות רעועים וכנה עליהם בנינים לבטל הוראת רבי ויראל והתיר את האשה מכבלי העונן בחכמת פלפול מכבלי שעות אל הסכמת הר"ן והריב"ש. והנה לא נאמר כי עשה זה האיש עול בהשתדלו להציל אשה עלובה מעונן, כי באמת צדקה גדולה היא להצילה, ותובה היא על המורים להתירה בכל אופן היכולת. אבל גם חיבה היא עליהם לעשות ההיתר בהסכמה ולא במחלוקת. אמנם הצרפתי הזה לא נהג כן כי אם בא בחזקה וברום לבבו להכריח על הוראתו, והיה בוטה כמדקרות חרב על האוסרים וקרא עליהם חסיד שומע, ומי היו אלה האוסרים שקראם חסיד שומע, הלא גם הר"ן והריב"ש עמהם? ואולם גם לא מחכמה עשה כזאת? כי אם גם בעיניו גם הר"ן והריב"ש היו כחגבים, הלא בעיני כל ישראל היו כענקים ומי יאבה ומי ישמע אליו להתיר במקום שהר"ן והריב"ש אוסרים, ואף אם תנשא על פיתו מה יסכן לו אולי אחרי כן יוציאווה או יהיה על בניה חשש ממורות (שם סי' שע"ח). ועל כל זה מאד גדלה חטאתו שהיה מפריע השלום בקהלתו והחזיק המחלוקת. מי יודע אם לא המחלוקת החזקה הזאת היתה הורע למחלוקת רבות אשר בעיר הזאת מיום אל יום הגדילו מדורתן אשר עליהן התאוננו הנבונים בדור הבא, ואמרו על קהלת מיורקה כי היא למורת המחלוקת מאז, ודבר ידוע הוא כי סבת חורבן הקהלה הקדומה (בשנת קנ"א) אשר היתה במקום הזה היתה מפני המחלוקת עד אשר פגעה בה סדת הרין והשליכתם אל איץ אחרת ביום הזה (תשכ"ץ ח"ג סי' רכ"ו).

רבי שלמה הצרפתי הזה כבר בא לכפרד זמן רב קודם גזרת השמד שבשנת קנ"א. כי בעור הר"ן חי קצת שנים ישב במיורקה, וכבר אז היה זקן וישיש ותורתו היתה אומנותו. בבואו למיורקה קבלוהו ראשי העדה להיות דיין ומורה הוראה (ריב"ש סי' שע"ז). דרכו בלמידים היה דרך הצרפתים אוהב את החריפות ומרבה פלפול. הריב"ש הפליגו מאד בכתבו אליו, אין קץ לכל השבחים אשר נתן לו. אבל נראה בכל אלה לבו כל עמי. תכונת הריב"ש כן היתה להיות נכנע לפני החכמים ואף כי לפני זה אשר ידע בו כי הוא ירום לבבו על כל זולתו: ורודף אחר הכבוד, על כן אמר כבד אכבדנו יותר מאשר יאתה לו רק למען החזק עמו השלום. ובדבר הזה שנה הריב"ש מאד, כי כאשר הרבה בשבחו כן הוא הרבה להתנשא בגאון עליו עד כי מלאו לבי לדבר עם הריב"ש כרב עם התלמיד. ופעם אחת כאשר הצרפתי הזה הוציא את כל רוחו על הריב"ש במכתבו אליו כמעט נמלאה סאת סבלנותו. וכבר גמר כלבו — כן כתב אל רבי ויראל באגרתו — לכתוב לו כראוי ולהודיעו דברים שבלבו להראות לו כי במקום אשר חשב לא עמד ולא ישב. כי אם זייניה עליה ספרים כאן. כי יש אתנו ספר אחר שעשה מהיותו שחידש בשבע מסכתות מורה על ענינו ועל שכלו שלחו אלינו לראות מיכב ויפיו ולא נודע מקימו איז, כי ככל דף ודף שלש או ארבע מעיות... דימה בפלפולו לעקיר הרים ולטחון זה בזה וכותב תלי תלין על קצו של יו"ד ועל וי"ו דגחון ולפום חורפא שבששתא אומר על שמאל שהוא ימין דברים שאין בהם ממש משכיל ירחק מהם ופתי יאמין. אבל עצר בעדו ומשך ידו מכתוב לו מה שהיה בדין מחוסו על שקידתו בתורה ועל זקנתו ועל פקידתו בעדתי (שם), וזה היה משפט הריב"ש עליו ואין הדברים צריכים פירוש. אמנם לו חכם רבי שלמה והשכיל מרת הריב"ש היה מבין כי כל הכבוד והתהלה והתפארת אשר עשה לו היה רק מפני דרכי שלום, כי הריב"ש שנה ריב לשונות, ואילו היה מוקדק הישב בהשובותיו היה רואה במה נחשבו פלפוליו וחורשיו בעיני הריב"ש כי בכל עת מוליכו שילל בדרך כבוד ובענות חן יראתו כי

סברותיו אינן כסף צהף ומראהו כי לא ירד בחקירה מעל פני שבת הדברים⁽²⁾, קרוב הדבר מאד כי רבי שלמה הצרפתי לא האריך ימים אחרי רבינו נסים כי בסוף ימי חייו הלא גם הוא היה זקן ועתיק יומין, ובמותו חכמתו אתו מתה כי לא שם ולא זכר לחדושו אשר ספר מהם הריב"ש, כי הוא היה מחריפי צרפת האחרונים אשר בילדי שעשועי דברים ישפיקו, וכל הנמצא בריב"ש מחדושו ומן קושיותיו ופרוקיו הם כלם ממין הזה, אבל בספרו, אף שמימי הרטב"ן פרו ורבו החדושים וההיות, בכל זאת לחדושים חרודים ומסובכים כאלה לא היה שם המקום ועל כן אבדו מבין החיים

כרוע מצב השלים בין הרבנים במיורקה כן היה בעת ההיא גם בוליניציה. בהיות רבינו נסים בברצלונה היה בוליניציה הרב רבי עמרם בן נתן אפרתי. כבר בתחלת המאה השנית היה שם לראש ונכבד במלכות ההיא וממנו יצאה ההוראה, והוא שמש' ככתבתו יותר מארבעים שנה⁽³⁾. ככל בני משפחתו אשר כלם היו מגדולי הארץ ונכבדיה גם הוא פעל טובות בעמו ובארצו, לא ימוש מתוך אהל התורה ובמסדר הקע זה האהל והפריח שושנה בין החוחים (שו"ת ריב"ש סי' תמ"ה). אין קץ לכל הדברים אשר הפליגו בני זמנו בתהלת צדקותיו אשר עשה בעירו, הוא למד דעת את העם ויודיכם בדרך ישרה, הוא היה מקנא לה' ולתורתו לגדור גדר ולעמוד בפרץ למשמרת התורה והמצוה, ויהי ידיו רב לו בתורה, בחכמה ובקבלה. כן העיד עליו הריב"ש (סי' שע"א) כי יורד על פי מדותיו לקצבי הררי ציון המצוינים בהלכה... מגלה עמוקות ויוציא לאור דברי הספר החתום, כל סתום לא עממהו, נגלו לו שערי צדק דבר גדול ודבר קטן, לא היתה חכמה אשר שגבה ממנו ותמלא ארצו רוח דעת ויראת ה' מבינתו יהלוך ולעם עליה נותן נשמה⁽⁴⁾. מעדותו הזאת נבין כי כבר מצאה ידו בהלכה, ותהי אמונה בחכמות ולבו ראה הרבה גם בסתרי תורה, והעולה על כלנה כי צדקת ה' עשה ומשפטי עם בני עמו ועדתו. כבר בתחלת פעולתו בעור רבינו פרץ ורבינו נסים היו ראשי המדברים בספרד, יצא שמו לתהלה ולתפארה בכל הארץ בעבור תורתו וצדקתו וקנאתו להחיות הדת והמיוסר, אשר עמד לעצור בעד פריצי בני עמנו ולא ישוב מפני כל. כי בכל מקום שראה חלול השם ותורתו לא היה לו משוא פנים למתנגדים, ואף אם חזקו עליו המתנגדים לא השיב ידו כמתאש, וסרוך לב כי אם נאזר בנבוכות צדקו עוד לא הפיל ארצה את מעשה הצדקה אשר חשב לעשות, וקרא לגדולי ישראל לעזרתו ובכל עת היו מחזיקים במעונו כי חפצי חפץ ה'. ועל כן בידו יצלה (עי' סי' שפ"ז). מן השרידים הקטנים אשר נשארו בתשובות הריב"ש, מתלמידו נראה כי עס היתהו חכם ורב מובהק⁽⁵⁾ לעדות חכמי דורו לפי מדת החריפים בזמנו לא היה מוחזק למפולפל ילאיש

(2) בריב"ש סי' תע"ד שעה שני' יעלה ש"ס הם המקור לכל מה שכתבתי בפנים והמיינן על ענין התשובות הן מה יחזיק בהן מחכמת ר"ש ומה שחשיב הריב"ש יראה באמת כי דברי ר"ש דחוקים ותשובות ריב"ש נצודות ולא חפזין בכת שכתב על אותם מסכתותיו, וא"צ לחשוב עליה ולו עיינת בדבריו היטב לא תכחש מה שכתב סי' שע"ו. ושם סי' שע"א אמר על סברה אחרת חלילה לך חולין הוא לך לומר כדבר הזה ובאמת מנה בדבר פשוט וסמוך לתתיו ענונה.

(3) התשובה סי' תמ"ה כתבה סביב לשנת קל"ה בנטן המלחמה שבין מלכות קשטיליה ובין האנגלינים ככתוב בתחלת התשובה, ולפי המבואר שם באותה החשיבה כבר עברו בעת ההיא ארבעים שנה מעת שחית ר"ע גדול במלכות ההיא ויושב על כסא תהוראה וזה בתחלת המאה השני. ולא ידענו תלמיד של מי היה ואולי רבו אחד מתלמידיו רשב"א או הרא"ש.

(4) רבי עמרם הוה היה לו גבר ששמו רבי עמרם בן מרדאש וגשא נתן הרבה עם הריב"ש בהיותו באלגיר וזה ר"ע היה נ"ב מושב במערב בקהלת והרא"ן. וכתב אליו ומה שאמרת שוקני ר' עמרם ו'ל ציה למחוק אותה הנוסחא המשובשת בספר התפלות עשה הראוי לרב מוכתק ותחם בכוחו ריב"ש סי' ל"ה, והחכם גרעץ בדבריו מתחם הוה ומחלכם ר' וידאל אפרים חפריו על חסדה באמרו כי היו רבנים בקהלות אשר לא היה לאל ידם לפשט הלכת בפני תלמידים כמו ר' וידאל ור' עמרם, ואני אומר שסכל בה שהבנתי משרידי תורתם היו גדולי ישראל.

ילאיש חיל במלחמתה של תורה. כי הוא לקח תמיד הדברים כפשוטם וסמך על ספרים וסופרים מבלי חקור עליהם, עד שהריבש היה קירא עליי: אומפה הצולעה והנדחה אקבץ כי אסף הרעות הדחיות והסברות הנלאות וקבצן כעסיר גרנה (שס' סי') שע"א). אמנם כעבור זה לא אנה לו כל און, סכרתו הברירה היא תמיד סמכתהו, ומה שאחרים היו מעצימם בפלפולם היה הוא משיג בשכלו הפשוט, כאשר נראה בתשובה שכתב אליו הריב"ש בענין שבועת במוי בה נזכרו סברות השואל, ר' עמיס, בהיתר השאלה, ערומות מכל פלפול ומשא ומתן, רק כפי מה שנתן שכלו הפשוט בפיו, והריב"ש המשיב מאריך הרבה במשא ומתן וחיידושי ראיות. ומה הוא אחרית כל האריכות? הריב"ש מסכים עם כל נקודה ונקודה מסברותיו רק מחזק אותן בפלפולו. ונראה כי מה שהרחיק מדרך הפלפול ולא רצה בו היה מפני שלפי מה שראינו היה רבי עמרם מבעלי החכמות והקבלה ואלה מעולם לא עשו חוזה עם בעלי החידושים החריפים. ונראה כי אלה אשר היו חפצים יותר להתעסק בפסקי הלכות מלהוציא רוב זמנם בפלפולים, גם היו יותר אהובים וחשובים לעם הקהל, ונכיר זאת היטב ממה שתקנו בקהלות רבות למשוך בכל הוראותיהם אחר הרמב"ם מבלי שעות אל דברי החולקים עליו. גם ולינציה היתה אחת מן הקהלות אשר הסכימו לפסוק בכל הוראותיהם כפסקי הרמב"ם אף אם לא יהיה הרין כן (שס' סי' תמ"ז), וקרוב הדבר כי מן רבי עמרם יצאה זאת התקנה, ועל כן היה גם זה משפטו כל הימים להתעסק רק בפסקי הלכות. ואמר עליו אהובו ומכבדו הריב"ש כי לא הרבה גבולו בתלמידים ולא הפליג לפלפל בחכמה, ואינו לומד מסכת קבועה עם תלמידים משכילים כי אם מעיין ערב ובקר בספרי הפסק (שס'). הן אמנם הריב"ש בעבור זה לא הפחית מעלתו, לא כן קצת מן החכמים והתלמידים בעירו אשר היו בעלי הפלפול, ורק המשא ומתן החרודי בעיניהם עיקר התורה, הם לא רצו בתורתו ובדרך תלמודו. אבל בכל זאת ריב ימי שבתו כולינציה היו בהשקט ובטחה, אז לעת זקנתו אחרי אשר ישב שם ארבעים שנה נשוא פנים ונכבד בעדתו קם עליו מסמין אחד מן החכמים אשר רוב רב עמו בחזקה ייסר את חייו.

זה החכם היה הרב רבי חסדאי בן שלמה. את ימי ילדותו לא ידענו, ואת רבו לא נכיר, ויעל לפנינו פתאום כיונק מארץ ציה, ובראשית פנישתנו עמי, כבר עומד לפנינו, אחד מבחירי גדולי התורה בזמן רבינו נסים, מקירותיו שמענו כי ימים רבים עברו עליו במצור ובמצוק עד בוא אל המנוחה ואל הנחלה לשבת על מדין ולרעות צאן קדשים אשר בנייר טודילה עם רבינו נסים נשא ונתן בהלכה אך לא כתלמיד עם רבו כי אם כחבר. כן נראה מתוך פלפול שהיה לו עם הר"ן והציע הדברים לפני הריב"ש, והשבו הריב"ש תשובה בענוה גדולה. ואלה הם דבריו: ואם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה אני מה לי... להכניס ראשי בין ההרים הגדולים, דנפקין זקוקין דנור מפומיה דמר לפומיה דמר ולא ידענא מאי קאמר. ואיך אשים בשמים פי... כי לסייע אין בי ממש בחכמה ובדעת אף כי להכריע (שס' סי' שע"ב). ראינו מזה כי הריב"ש כמעט השוה את רבי חסדאי לרבו רבינו נסים בחכמתו. בשנתו כטודילה קוה לשלום ואין טוב. תלאות רבות השיגוהו המס' הו, וחיו רבים ורופיו חנם. לפי הנראה מדברי הריב"ש היתה זאת לו על כי הפריז על המדה בהנהגת רבנותו ולא הבין את זמנו ואת מקומו. כמו כתובתה מסותרת ירמו לו משוגתו, כאמור לו: מה יעשו גדולי הדור אם אין דורם דומה יפה? יש להם לנהלם לאט על פי מדותיו החזק הוא אם רפה, שמאל דוחה וימין מקרבת כאשר ישא האומן את היונק לא כגור אריה מן הבשן יונק (שס' סי' שע"ג). ואמנם גם זאת נראה מדברי התשובה

מה היה פרי משוגתו, כי מנגדיו היו לו לאויבים והאויבים למלשני בסתר רעיהם, ואלה המלשינים מסרוהו למלכות. ברור הדבר כי לא היה למאורע הזה אחרית רעה כי עוד כמה שנים ישב רבי חסדאי במודילה ולא נגע בו כל רע⁵, או אחרי איוזה שנים ורעה יצאה על ארץ קשמיליה במלחמה אשר בין המלכות ובין האנגלנים (שנת קל"ח) וה' נתן בלבם, עד אשר לא באו ימי הרעה לעיוב את הארץ וילך לו להנהגור בוליניציה ושם גם ראה בטובה, כי בספר פנים יפות קבלוהו ויתנהו לראש וקצין בקרב עדהם.

אמנם לא כגדולת תורתו היתה גדולת מדותיו. החכם הזה היה אדם קשה בכל עניניו, ואיש קנא נגד דעות אחרות. כבר ראינו כי אלה התכונות היו בעוכריו-בהיותו במודילה וגזלו מנוחתו ימים רבים. ובכל זאת לא נזהר מהן גם בהיותו בוליניציה. הן בבואו לוליניציה הלא מצא בקרב העדה את אשר בקש לשוא זה ימים ושנים, מצא חן וחסד, מצא מנוח לכף רגלו העיפה, ועתה מה זה עלה על דעתו כי סדי בואו שם החל לחרחר ריב עם הרב רבי עמרם אפרתי, איש נכבד כעמו גדול בכל המלכות זקן וגשוא פנים מנהג וסנהל העדה ארבעים שנה, ותחת אשר היה ראוי לו להתנהג עם זה הזקן והנכבד בכבוד ונכחת, והיתה חובתו לפייסו על כי בא בגבולו להתנהג בריבנות במקומו, היה הוא מקפחו בחלכות תמיד, וחפש מומים עליו והראה תמיד משוגותיו בפני קהל ועדה, עד שהריב"ש אוהבו ומכבדו הוכיחו אל פניו על זה (ש"ס תמ"ה), ורבי חסדאי כמה פעמים היה קיבל עליו לפני הריב"ש ומלין עליו כי מהחרשלותו יעשו בעדה מעשים אשר לא יעשו. והיה נוהג עם הזקן כאילו אינו, היה כאשר בא לעשות תקנה לתקון איוזה מעוות לפי דעתו ולהסיר מבשולים עשה הכל סרעת עצמו כאילו היה הוא היחיד בעיר (ש"ס תמ"ו). לא ידענו על נכון מה היה לו לר"ח נגד ר"ע? הנה מדברי הריב"ש נראה כי היה רע בעיניו דרך לנודו גם דרכו בהוראה. רבי חסדאי היה איש חריף ומפולפל אשר בסברותיו החדדות יוצא צ' לצו קו לקו בהלכה פעם להחמיר פעם להקל, והוא ידמה כאילו כל התולדות אשר הוא מוציא מפוללו הן הן הדברים שנאסרו למשה מסיני, ואיך הוא ימצא חפץ באיש אשר לא ירצה בכמו אלה, אך הולך בתומו בחקרי הלכותיו, ולא יעלה שמים בהגיגותיו ולא ירד תהומות בעיגויו? ונחשוב כי לא רחוק הוא כי היה רע בעיני ר' חסדאי המעשה אשר עשה בוליניציה, כי היתה ההסכמה בקהלה הזאת להיות עושים בכל פסק היראה בהרמב"ם ולבדלי סור ימין או שמאל מפסקיו, וכל זה היה נוח לר' עמרם, וכבר שערנו כי אולי היה הוא סבעלי ההסכמה והיה מחזיק במעוזה. אמנם רבי חסדאי לא רצה בזה, לא נופל היה סבעלי החרושים האחרים אשר אף כי היו מנשאים ומרוממים את הרמב"ם וספרו משנה תורה, בכל זאת ראו בעין רעה על כל הנמשכים אחרי חבירו על כל אורות ומחזיקים אותו לחק ולא יעבור, ומצאנו כמעט מפורש בדבריו כי בלבו לא נטה אחרי פסקי הרמב"ם. ופעם אחת בטל דעת הרמב"ם שהחמיר בפירוש יען שנראה מכלל דברי הרמב"ם שאפשר לפרשם להקל (ש"ס). ובתשיבה אחת כתב אליו הריב"ש, האשמתני וחשדתני היותי מחפה על הרב רבינו משה דברים אשר לא

כן

(5) גרעץ ח"ח בהערה 2 בסוף הספר כתב כי מיד אחר המאורעות שרמו עליהם הריב"ש בס' ש"ח עזב ר' חסדאי את מודילה וחלך לוליניציה. ולפי' התשובה ס' תמ"ה שכתב הריב"ש מיד אחרי בא ר"ח לוליניציה כתב בתכיפה אתה עם תשובה ס' ש"ע. כלומר ס' תמ"ה מיד אחרי ס' ש"ע וזה אינו שחרי בס' ש"ע מוזכר הריב"ש שכעין אותה המאורע שארע לו לר' חסדאי במודילה אירע גם לו (להריב"ש) ולרבו תרין ולה"ח קרקש בחורף העבר וע"כ ע"כ כתב זה הסכתב בעוד תרין חו'. ואמנם ס' תמ"ה שכתב בתחלתו בא ר"ח כתבה בזמן מלחמת הקשמילנים עם האנגלנים וזה היה בשנת קל"ח כמה שנים אחר המאורע שאירע לו במודילה ומסילא סיבה שר"ח עזב את המאורע יושב קצת שנים במודילה. ועי' בהכרם הנ"ל צד 18.

כן (סי' שצ"ח), מדבריו האלה למדנו כי לא היה מהנמשכים אתר הרמב"ם בכל מקום ועל נקלה רחה דבריו מהלכה. ואמנם רבי עמרם ידענו כי היה ההפך, מכל זה הוא בכל עניינו נמשך אחר הרמב"ם, ועל כן הלא היה בין שני החכמים האלה הבדל מפורש בדרכי הוראותיהם, ובלי ספק היה זה אחת מן הסבות אשר גרמה מחלוקת בין שניהם. ההפלגה אשר הפליג הריב"ש את מעלת ר' חסדאי בתורה היא עד אין תכלה. יכנהו אב לחכמה אשר כל רז לא אנים לו חכם כמלאך אלהים מפליא עצה מגדיל חושיה, ועוד כפלי כפלים שבחים כאלה אשר ישבחוהו בהם. ואמנם מכל השרידים אשר נשארו בתשובות הריב"ש מתורתו אין די לאמת כל אלה הקלושים. ואף כי עד גאמן ומבין דבר הריב"ש בכל זאת יקשה לנו המשפט על גדולתו על פי עדותו של הריב"ש, כי אולי זאת ההפלגה יותר נוסדה בתכונת הריב"ש שבמעלת רבי חסדאי. חכונתו היתה להרבות בשבח תלמידיו חכמים יותר מהראוי. וכן היה אומר על עצמו, כי כן מדתו לאהוב כל יודעי דת ודין ולהחיותם כפי כחו, וההרזים ה באים מצפון נעשו קרובים... ולשינוי כל היום ינהג תהלתם... וכי יחשוב חומת ברזל לבצר בכבוד לומדיה יאריך אף במקום שאמרו לקצר (שם סי' שצ"ז). ועל כן איש אשר כה מתנהג בענוה עם החכמים ובמשפטי עליהם עד שמאריך אף במקום שאמרו לקצר, קשה מאד לסמוך על משפטו ואם יפליג אין הפלגתו כסף צרוף. מאר יפלא הדבר בעינינו בראותנו כי רבי עמרם האפרתי ישב ארבעים שנה לבדו על כסא התורה וכל דופי לא נמצא בו בכל אלה השנים, איך אפשר כי בימי שיבתו השתוקקו בני קהלתו לכך חדש ובחרו ברבי חסדאי? אמנם באמת לא היה הדבר כן: רבי עמרם לא ירד מנשיאותו ור' חסדאי לא נמנה תחתיו. ר"ע כלפני בא ר"ח כן עוד עתה היה ראש וראשון בקהלתו ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו כל עניניה. הוא היה אחד המיוחד במוקדמים מעלתם בולניציה? הם היו ראשי העם ושופטיו, וביחוד בולניציה מלבד היתה תור מעלתם בולניציה? היו יראים ושלמים וגדולים בתורה ביניהם. ואם מעלתם בעשר שהיו קצינים ושועים, היו יראים ושלמים וגדולים בתורה ביניהם. ואם נרצה לצייר לנו מעלתם נראה מה שכתב הריב"ש אל המוקדמים: אני איני כדאי שישלחם אלי אבל כך דעת תלמידכם נוטה (סי' תע"ח), והנה אחד מיוחד מן המוקדמים היה ר' עמרם אפרתי (סי' שצ"ז) חכם הישיש זקן ויושב בישיבה (סי' ת"ק), ולא לה המוקדמים נתן הכח והרשיון מטעם המלך ונכבדים מצד הקהל (שם סוף השאלה). ועתה רבי עמרם אחרי אשר היה המיוחד בהם וזה שהיה ראש לכלם, מוכן מאליו כי היה הרב ומורה הראשון מטעם המלך והעדה. ועל כן ר' חסדאי כבואו לולניציה לא נתקבל מאת הקהל בכלל להיות רב הקהלה ומנהיגה, כי איך יקבלוהו למרות פני הזקן רבי עמרם היושב לבטח אתם וממונה מאת המלכות. אבל נכנס שם אף שלא נקרא, אבל לא היו מונעים ממנו להתישב שם מפני חכמתו למען ייסר שם ישיבה וירביץ תורה. וכן מבואר מדברי הריב"ש שכתב אליו ומוכיחו על דבריו ריבותיו עם החכם ר"ע, כי לא טוב עשה: כי אתה באת כגבול... ולא ישר בעינינו עמידתך שם כי זה ארבעים שנה הוא גדול במלכות ההיא וישב לבדו על כסא ההוראה ולא רצה שתכנס צרתו לביתו (סי' תמ"ה), נראה ברור כי ר' חסדאי לא נקרא לולניציה רק התישב שם אצל ר"ע וקבלוהו בסבר פנים יפות. ומעתה קרוב הדבר כי ר' עמרם היה הראש עד אחרית ימיו. ועיקר העדות ר' חסדאי היתה להרביץ תורה וללמד לתלמידים. ואמנם במשך הימים נברר גם הוא להיות אחד מן המוקדמים, אך הראש עליהם היה תמיד ר' עמרם. אלה הם קצוה דברי

(6) כן שגרתי מן המלוצה שכתב הריב"ש למוקדמי קהל ולניציה (סי' תע"ח) אשר כלת כתובה ברמזים (דו"ד ה"ה) ובמלוצות

דברי ימי שני חכמים אשר כל אחד לפי דרכו התעלה בחכמתו, שניהם חיו ופעלו גם רבו בולינציה, לקומים ואסופים מתוך ימים בדברי הריב"ש. לא ידענו ברור כמה ימי שני מגורי רבי חסדאי שם אחרי התיישבו בולינציה סביב לשנת קל"ח, אבל נוכל לשער כי מתו שניהם איזו שנים קודם הגזירה, כי ידענו כי הריב"ש הלך מסרקסמה לולינציה קצת שנים קודם שנת קנ"א ולא פחות משלש שנים (עי' סי' ש"ט ובהכרם), וזוה נשפוט כי בבא הריב"ש שם כבר שני החכמים האלה הלכו לעולמם.

מלבד אלה הרבנים החשובים אשר היו כלם חכמים גדולים, עוד היו במלא רחב כל הארץ רבנים מרביצי תורה, אף כי בימי רבינו נסים שממו הישיבות בספרד ראינו עתה כי עוד בימינו נהפכו הדברים למובה, ורבינו נסים ראה בעיניו ישיבות גדולות בספרד, ומרבית תורה וחכמה התפשטה בכל הדור הבא. עוד בחיי הר"ן ישב הרב ר' שאליאל הן על כסא ההוראה בעיר פראגו. מאד נעלה היה הרב הזה בתורה ובחכמה גם בקבלה. והעיד עליו הריב"ש כי אין כמוהו מורה הוראות בישראל... כל ר' לא אנים ליה... מישל סמל רב במכמני החכמות והתבוננות, ידע מה בחשובא דברים שהם כבשונו של עולם הן המרכבה (סי' שס"ט). לשמע תהלת מעלותיו, שמו בו עניניהם אנשי קהל אלקלעה וקבלוהו עליהם להיות להם אלוף לראש, וגם נשבע להם לעמוד עמם והתחרם על שבועתי ורצה לישאל עליה לפני הריב"ש ולפני רבינו נסים, ושניהם לא רצו להתיר (שם סי' ש"ע), וע"כ בלי ספק עשה כאשר נשבע. אמנם זמן מה אחרי כן מצאנוהו בברצלונה וזה היה אחרי מות רבינו נסים (שם סי' ת"ד ח"ט). המשא ומתן אשר היה בינו ובין הריב"ש יראנו אמנותו ותמימות דרכיו, מבקש צדק ועושה משפט בלי משוא פנים. וכנגד זה יראנו כתב שחור בתכונת הריב"ש ומעשהו. הנה העניין אשר על אודותיו כתב אליו הריב"ש היה בדבר הריב"ש אשר היה לבתו עם חמיה, והיה הריב"ש מסרר המענות להצדיק דינה, וביקש מר' שאלתיאל כי יהיה גם הוא במעוזה להצדיקה בדיון, ואמנם מעשה כזה לא נאזר לאיש צדיק כהריב"ש הלא קרוב הדבר מאד כאלו יבקש שרבי שאלתיאל יכיר פניו במשפט, וכנגד זה נראה לעינינו ר' שאלתיאל לאיש אמונים אוהב צדק ואמת אשר לא ישא פני אוהב בדיון, יען כי לפי דעתו וסברתו לא היה יכול להסכים עם הריב"ש להצדיק מענותיו כאשר גדולי המורים ברור אחרון לא הסכימו עמו (עי' ח"ט סי' מ"ה ש"ך סי' קכ"ג). משפחת גדולות ונכבדות היו בעת ההיא בספרד אשר היתה התורה ירושה להן. אחת המיוחדת בהן היתה משפחת בן לביא אשר אנשיה אנשי שם כלם חכמים כלם נבונים כלם יודעים את התורה. והמשפחה הזאת האריכה ימים לכבוד ולתהלה בקרב ספרד⁽⁷⁾.

בין

ובסליחות חרות, וגראה לי שמה שכתב מיר בתחלתה "שנים כרובים וחב מהור" רומז על שני חכמי העיר רבי עמרם אפרתי ורבי חסדאי בן שלמה, וכתב אחרי זה: שם ירעת רועה דעה וחשכל צאן קרשים כרועה עדרו" זה ר"ע שהיה רועה בקהלם ארבעים שנה, ושם ירבץ מרבין תורה מורה דעה מבין שמועה" זה רבי חסדאי שהרבין שם תורה ותרדיב נבולו בתלמידים. ואח"כ אמר בסוף התשובה, והנה אתכם תאצילים שרי קרש אב שקנה חכמה זקן ויושב בישיבה ויושב על סדין" וכו' זה בלי ספק ר"ע שקראו הריב"ש "זקן ויושב בישיבה" וזוה מנאר שרבי עמרם היה הראש.

(7) בריב"ש נזכרו ג' חכמים משפחת זו. בס' רמ"ש דון בנבשת בן לביא. ובס' שם דון וידאל בן לביא ובס' תל"ח דון שלמה בן לביא דון וידאל כתב השאלה בעיר הר"ן הי כסנאר בתשובה ומוכן מעצמו שאינו אותו דון וידאל אשר היה בתויתובת בסרמושה ותזיכות הוה הית כסו' ש' שנת אחר מות הר"ן בש' קע"ג כמו שחזיתו גרעץ בסוף ח"ח הערת 8. עוד מוכיר גרעץ שם בחזרת 2 את בנבשת בן לביא שכתב מכתב לר' חסדאי קרשקש ודון בנבשת הוה הית חכם בתורהו בכל החכמות ואביו היה דון שלמה בן לביא שהיה גם הוא מגדולי החכמים. ואפשר שאלה שחזיר החכם גרעץ הם דון בנבשת ודון שלמה שחזיר הריב"ש בתשובותיו. ועי' על אודות משפחת בית לביא מה שכתב תחכם שייגנידידע בתמוכיר שנת מ"ו צד 54 ותלחה.

בין גירולי החריפים בזמן ההוא נמנה הרב ר' מנחם בן ר' חיים הארוך בשלמנקה. ממנו נשארו מקצת חרושים ופלפולים בתשובות הריב"ש (שו"ת סי' רכ"ט) – ר"ל"א) כלם על דרך החרוד. אמנם בשום לב עליהם ימצא כל מבין דבר לאשורו, כי היה החכם הזה מבוהל בפלפולו נוטה מתשוקת חרודו מדרך השכל הישרה. והריב"ש אשר היה אוהבו ומכבדו לא עצר בעדו לענות בפניו דפיו ומומיו, ובתוכחת מגולה כתב לו: אמנם תדע ותשכיל כי ראוי לכל חריף ומפלפל לשמור דרך עץ החיים... ומה בצע אם תרב פיפיות כמרו ותהי האמת נעדרת (סי' רכ"ט), ועל חרושיו אשר היה מתהדר ומתפאר בהם הוא אומר: מה שכתבת הם דברים זרים עד שלישא וליתן בהם מפי הכתב אני חושב לאבוד זמן ואתה חושב לחריפות וגבורות להראות פנים לעקש הישיה ולטהר השרץ מן התורה (סי' רל"א), ובכל זה לא הפליג הריב"ש מאד וכל ישר הולך בלמודו יראה כן באמת כי חריפות פלפולו התעתהו לפעמים מדרך האמת ולא ירד לעמק הדברים⁽⁸⁾. ובצדק אמר עליו הריב"ש: סוף דבר נשית קי תהי תמס יהלך כמו שכלול ובנית עליו מגרל גבוה ותלול. מושבו של ר' מנחם הזה היה בשלמנקה, והיה שם דיין היושב על המשפט. ונראה כי היו בקהלתו חכמים ומורים וולתו והיו תמיד מחלוקות ביניהם בהראות כן מבואר בכל השאלות, ואמנם מאד היה נוחג את פקירת חרבנות בחכמה, משאלותיו אל הריב"ש נכיר כי נשמר מאד מלהכנס במחלוקת, ובכל עת בהיות הדעות חלוקות בין חכמי עירו לא הכריע הוא כי אם הלך אל הגדולים אשר בארץ והציע לפניהם דבר המשפט. שמע חכמתו היה הולך גם הלאה מגבול גיללותיו, וכמה רבני הקהלות פנו אליו בשאלותיהם, ושאלות ותשובות אשר כתב נתחברו בספר ונתפשטו, ועוד היה זה הספר ביד הרב בעל בית יוסף (ח"מ סי' כ"ח), ולא ידענו מה היה לו. גם בפרפיגנאן ישב אדם גדול בישיבה אשר הריב"ש היה תפץ ביקרו הלא הוא הרב ר' ב' בנימין לפפה. העיר פרפיגנאן היתה מן הנצולות בימי הגזרות והשמדות תחת מלכות דון היינריך בן אלפונזי, אשר או פסקו הישיבות בספרד ושם לא פסקה והיה בה מרבין תורה הרב ר' שלמה בן אברהם. רבי שלמה אולי היה החריף הידוע ר' שלמה הצרפתי בן אברהם אשר נמצאהו אחרי כן במיורקה והיה מגדולי הדור בימי הר"ן (עי' לעיל ס"פ י"ג בהערה), ואפשר כי ר' בנימין הזה היה ממלא מקומו אחריו. לפי עדות הריב"ש היה החכם הזה נעלה מאד בחכמה ומסוואר בתורתו. וכתב אליו בתשובתו אני איני כדאי ששלחת אלי... אבל אחרי שברוב מוסרך ובגודל ענותך יקראתני וצותני להודיעך דעתי נתתי אל לבי להפק דרושך ועיינתי בקנטרסך... ואודיעך כנושא ונותן מה שנסתפקתי בו (שם סי' פ"פ).

איש גדול ורם בעמק העיון ובפלפול התלמוד היה החכם דון שלמה הלוי דבורגוש בן דון צאק הלוי, הריב"ש חלק לו יקר וכבוד בדבורו כאל אחד הגדולים ממנו בחכמה ובזקנה. לא השאיר הריב"ש מן התשובות אשר כתב אל דון שלמה רק שש במספר, ואין בין כלן אחת בענין הוראת הלכה למעשה כמשפט רוב השאלות ותשובות כי אם כלן משא ומתן פלפולי בבקרת הגמרא או הפוסקים. הריב"ש מפליג מאד מעלתו וכתב אליו. מי לא ידע כי לא מחבמתי שאלתני... מה ידענו ולא תדע ולך

(8) אין מה המקום לפלפל בדבריו רק אעיר על אחת משאלותיו בריב"ש סי' רמ"א, על דבר קסלנית אם נאמר כהרמב"ם שאם נישאת לא תצא, או לא ואף לדבריו אם התרו בו ב"ד אם כופין אותו להציא ומשאלותיו מיכת שלא הבין כונת הרמב"ם שהוא לא אסר לכתחלה מפני הסכנה מן הדקן, שאין זה איסור אלא על צד הניחוש ותחבולת אבל מי שעשה מעשה ולא ירא מן הניחוש נניחנו על מעשהו כן מוכח מתשובות הרמב"ם סי' קמ"ז ועי' בכסף משנה שסבאו בקצת שנוי, ולפי' להרמב"ם אין שום איסור רק חשש פחד ולא שייך ההראה ב"ד ולא כפיה.

(9) בשו"ת הריב"ש נזכר החכם ר' יצחק לפפה אשר היה יושב במירול (סי' תנ"ב ובמ"א) ואולי הוא בנו של ר' בנימין.

ולך נתכנו מחשבות השכל ולך מה יקרו רעים לבאר תעלויות ולגלות בתורה כל פנים בפנים שבעים... ולמנמר ממר מהדרנא תיובתא (שם סי' קפ"ו). ברית אהבה ושולם היה ביניהם מאז, אך זמן מה נהק המשא והמתן ביניהם והבי שלמה חדש ברית הידידות במכתבו אליו, והריב"ש שמח לקראתו. בעת אשר חדרשו הידידות היה הריב"ש יושב בסרקסטה, וכאשר הגיע אליו אנרת ר' שלמה היו ימי תוגה להריב"ש, כי קמו עליו אנשי מחלוקת וחרתו ריב עמו, בעבור אשר היכרם על מעשיהם הרעים, עד כי גמר בלבו לעזוב את סרקסטה, וכבר עשה קיומים עם קהל קלעת איוב. ללכת אליהם להיות להם לרב ומורה. כן הודיע לר' שלמה בתמליצות שכתב עם ותשובות (שם סי' קצ"ב), מתוך הרברים האלה נראה כי היה הריב"ש ידידו וחבירו ומכבדו יותר מנפשו ואיש סודו, ולא רחוקה היא כי היו אוהבים מעוררים, והיו שוים במספר ימי חייהם, ועל כל פנים אין האחד מחבירו גדול הרבה בשנים. מכל אלה הנקודות תצא לנו השערה קרובה שאם ר' שלמה הוזה עוד היה חי בימי השמר שבשנת קנ"א, על כל פנים הגיע כבר בעת ההיא לימי זקנה, ולהוציא מדעת האומר (גרעץ) כי הוא אותו שלמה הלוי דבורגיש אשר בשמר קנ"א בשנת הארבעים לימי חייו נעשה ממר ואחרי כן כומר והיה מיצר לישראל ומעליל עליהם עלילות ברשע. מתוך חרושיו המעטים שקיים לנו הריב"ש ומקושייתיו והיותו נראה כי היה מבקר חרף, והריב"ש כתב על קושייתו כי צריכים נגר ותולם להולמן. גם לרוב בתשובתו עליהן אינו משיב דבר ברור רק בדרך אולי ואפשר בדרך פלפול. כל מעיניו היו בפסקי הרמב"ם ועליהם כל קושייתו שהובאו בריב"ש נכונות. אבל לא בא עליו בעלילה כמשיג מהתנגדות. כי אם כמסתפק ושואל, כי אוהב היה להרמב"ם ומאד חס על כבודו, כאשר נראה מתמיהתו על רבינו נסים (סי' קפ"ח) שהביא פסק הלכה בשם רבינו חם ולא הביאו בשם הרמב"ם שגם הוא פסק כן. ונראה מזה כי היה רע בעיני ר' שלמה על שנתן הר"ן יתרון לר"ת על הרמב"ם. אמנם עם כי לא יוכחש שר' שלמה הוזה היה אחר מבחירו התלמידים בזמן הוזה, בכל זאת לא זכה שיתקיים לו יד ושם בספרותנו. עוד שלמה אחר חי בעת ההיא אשר גם הוא את גדולי הרבנים נמנה תא רב ר' שלמה בן ראובן. החכם הוזה נתקבל לרב בעיר קלעת איוב (Galatafua) הסמוכה לסרקסטה מקום שבתו של הריב"ש בעת ההיא. והריב"ש שש לקראתו ולבו שמח כי יהיה קרוב אליו, (קלעת איוב לא רחוקה היא מעיר סרקסטה יותר משמונה מילין אשכנזיים). וקרוב הרבה כי אחרי שנתבטלו הקיומים אשר היו בין הריב"ש ובין קהל עדת קלעת איוב שיבא אליהם להיות להם רב ומורה, קבלו את ר' שלמה תחתיו. קלעת איוב היתה קהלה מפארה מקום נגידים ובעלי תורה (סי' רכ"א), והיו בה כמה בתי כנסיות ובתי מדרשות (סי' של"א). אמנם המחלה הרעה אשר ברוב קהלות ספרד לבלתי החזיק השלום ולהרבות המחלוקות פשתה גם בעיר הזאת, דרך שלום לא ידעו, אנשי הקהל נפרדו כתות כתות (שם), וזה היה למכשול גם להחכם ר' שלמה, כמה מתנגדים קמו עליו והפריעו מעשיו וגזלו מנותתו והיו בעוכרי שלומו, וכמעט געלה גפשו בפקידתו, וכבר חשב בלבו לעזוב את הרבנות בעיר הגדולה הזאת וללכת לעיר מירול הקטנה ממנה בחכמה ובמנין, לולא הריב"ש השיבו ממחשבתו (סי' רפ"ז), גם רבי שלמה הוזה היה אדם מפולפל וחרף, מן השוירים המעטים אשר נמצאו מחדושו בתשובות הריב"ש נראה כי לפעמים חדרו יטהו מארהות יושר וידמה דברים אשר בדרך הגיון אמתי לא קרב זה אל זה⁽¹⁾. הרב הוזה מת קידם הריב"ש כי באחת מתישבותיו האחרונות מוזכר את רבי שלמה

(1) עי' בריב"ש סי' רפ"ח שרוצה לרבות שניסה בתענית שהתכוון בה מעיבה מעטת עם מעיבה קפילא ארכאא שהתכוון בה בחינת הפסח הישג. ויכוש הוא לדמות זו לזו.
ד"ר ח"ה

שלמה בן ראובן בברכת המתים (ס"י ק"ה). ומה נכל לשפוט כי ר' שלמה הזה אינו אחד עם אותו רבי שלמה בן ראובן בונפיד המליץ המפואר אשר עוד היה חי בזמן הויכוח שהיה לפני האפיפיור (לקמן פ"ה) בשנת קע"ג שאז הריב"ש כבר הלך לעולמו באלגיר כמה שנים קודם⁽¹¹⁾.

כל החכמים שהזכרנו עד הנה היו בעלי החרושים חומרי דרכי הפלפול, וכלי ספק מקנאים היו בשלשה עמודי התורה הרמב"ן והרשב"א והר"ן גדולי בעלי החירושים ורצו להדמות להם בפלפוליהם, אבל מכל מה שראינו מחמתם נודע לנו כי היה מרחק רב ביניהם ובין אלה הענקים, ואף אחר לא דמה אליהם אף בקרוב, גם לא נשאר שארית מחרושיהם כי כל חכמתם אבדה עמם, אכן יותר מכל אלה זכה אחד מחכמי הדור הזה אשר לא נבה לבו בפלפול ולא רמו עיניו בחדושי כי אם הלך תמים בלמודו, והוא זכה שיהיו דבריו נשמעים בבית המדרש בכל הדורות הבאים. החכם הזה היה הרב רבי יוסף חביבא, את שם אביו לא נדע גם לא שם עירו רק שם משפחתו "חביב". רבו היה רבינו נסים (ב"ם סיף פ"ח), גם את ר' חסדאי קרא מורי (ב"ב פ"ב), הוא חבר ספר נימוקי יוסף פירוש על הלכות הר"ף⁽¹²⁾. הפירושים על הר"ף אשר חבר נמצאו בדפוס על שבע מסכתות והן מועד קטן יבמות בבא קמא בבא מציעא בבא בתרא סנהדרין ומכות. ואולי לא חבר הר"ן פירושו על הר"ף רק על אלה המסכתות הנדפסות ובהן התלמיד והשלים פירושי רבו. וכן נראה מתוך פירוש הר"ן בכתובות פרק הכותב ששם השמיט הר"ן איזה עלים ולא פירש והשלים בעל נמוקי יוסף את מה שהשמיט רבו, ואמנם מצאנו בקצת מקומות בפירוש הר"ן שהוא רומז על פירושים בבבא קמא ובמציעא ובתרא (עי' שבועות פ"ד ופ"ו כ"ם), ואפשר לשפוט מזה כי חבר פירושי הלכות אלה המסכתות. אמנם בכל אלה המקומות לא נמצא שרומז על מה שכבר כתב שם כי אם רומז על מה שיכתוב ויתבאר בעתיד כשיגיע לשם, ומי יודע אם היה לאל ידו לעשות כאשר היה ברצונו. גם על הלכות קמנות של הר"ף עשה ר' חביבא פירוש קצר. מחדושו על הגמרא נדפסו על שלש מסכתות, כתובות נדרים שבועות. אמנם לעדות קצת מן המחברים נמצאו ממנו בכ"י חדושים לגמרא ולהלכות על כל המסכתות, והרב בעל בית יוסף (או"ח סי' נ"ג) מביא פירושו להלכות על מסכת מגילה, והרב בעל שם הגדולים ראה פירושו על פסחים בכתב יד (עי' בשו"ג ע' רי חביבא וע' נמוקי יוסף). המחבר עשה את הספר במהדורא ראשונה ואחרי כן עשה לו הגהות בגליון מבחין וציין אלה ההגהות לרוב בדבור "אמר המחבר" וכתב בסיום דבריו "כן נראה לי" או "עד כאן לשוני". לעומת ההגהות קרא את עצם הפירוש פנים". המעוט מן הפירושים הם משלו ורובם מפירושי הראשונים והאחרונים, וביחוד מפירושי הריטבא וממה שאמר תלמידיו בשמו, והשתמש במדה יפה בפסקי הרא"ש, וסמך בכמה מקומות דברים מרבינו יעקב בעל המירם. ומוכיח גם את הרב בעל מגיד משנה (ב"ק פ"י ובמכות רפ"ב). הרמב"ר אשר מביא במקומות הרבה הוא רבו רבינו נסים בן ראובן ובכל מקום מוכיחו בברכת המתים. המתבונן בפירושו ימצא כי בעל נימוקי יוסף לא היה מבעלי הפלפול אשר כל ישעם וכל חפצם היה לנצח זה את זה בהלכה כי אם ררכו דרך ישרה וקצרה ורק לברר ההלכה על אמתתה היתה השתדלותו, ומפני זה היו מחברי פסקים שבאו אחריו ובפרט הרב רבי יוסף קארו בספרו

בית

(11) חריב"ש מת שנת קס"ח ור"ש מת קודם א"כ בשום ענין לא היה ר"ש הזה אותו ר"ש בונפיד שחית בייכוח במורפושח שלדעת גרעץ היה בשנת קע"ג ותימה על גרעץ שכתב ששניהם אחד.

(12) בקורא החרושים ובש"ג מצאתי כתוב שרבו נקרא, ר"ם, וזה סעודת וכלי ספק כתבו כן מפני שמצאו בנמה מקומות בני שכתבו, ומורי הר"ם, ולא תרגיש כי בכל מקום שכתב כן הם מדברי הריטב"א והוא שכתב ומורי הר"ם וידוע שהריטב"א קרא לנ' בתואר מורי את ר"ה והרשב"א והר"ם.

בית יוסף ממתמשים מאד בפירושו. והרב ב"י גם דקדק בהם מהיותו מקצר הרבה וראה לפרש כונתו (ע' ח"ט סי' ל' ד"ה וכתב: עוד ג"י ובסי' ל' ד"ה המלה רבית ובב"מ). ומלבד זה היה הנימוקי יוסף מקור לאחרונים אשר ממנו שאבו הרבה שיטות חדשות. כי לא לבד שהביא שיטות על שם הרשב"א ורא"ה ורישב"א ור"ן ממה שנמצא כתוב בספריהם, כי אם הביא גם דברים בשם מאשר נודע לו בקבלה מתלמידיהם, וגם הביא שיטות חכמים אחרים בהזכרת שמם או שלא בהזכרתו אשר לא נזכרו בספרים אחרים. והנה משני הצדדים האלה היה לו להרב בעל נימוקי יוסף חלק גדול בהשלמת דיני ישראל ובהרחבתם. גדול בדור הזה אשר לפי הנראה גם הוא לא היה מאנשי הפלפול המסורר היה הרב רבי יהודה בן אשר מצאצאי הרא"ש דור רביעי לו. הוא היה חכם מפורסם אשר הרב"ש מתימר בכבודו כעבור תורתו ויוחסיו וצדקתו וחכמתו, ואמרו עליו כי בחכמתו דומה לאבותיו והיה יודע את כל התלמוד (יוחסין השלם מאמר ה'). ויחסו לו שני ספרים ספר חקת השמים וספר חקת התורה (שה"ק), אבל ברור כי ספר חקת התורה היא מר' יהודה בן הרא"ש (שו"ת מהרי"ק שורש קע"ז). תחלת ישיבתו בבורגיש ולשם כתב הרב"ש תשובותיו הראשונות⁽¹³⁾, אבל האחרונות (סי' רפ"ה רצ"א) כתב למלילה, אשר שם היה רב ומורה ולא ישב שם בשלום כנורל רוב הרבנים בספרד, אבל לא עצרו זה להרביץ תורה ולהעמיד תלמידים. מתלמידיו נודעים רק שנים בשם, האחד הוא החכם הגדול הרב רבי מאיר אלגואיש, רופא המלך בקשטיליה, וממנם המלך מנחם לרב על כל הרבנים בארץ קשטיליה אחרי ימי השמר שבשנת קנ"א, והיה חכם גדול בחכמות חיצוניות, והעתיק ספר המדות לאריסטו ללשון הקדש. והשני היה הרב רבי יצחק אלחנן חכם תלמודי ומליץ בלשון הקדש⁽¹⁴⁾. רבי יהודה אבד בענין רע הוא וכל בני משפחתו, כלם מסרו נפשם על קדוש השם במלחמה בשעת השמר.

מלבד כל אלה שהזכרנו עד הנה היו בכל מלכיות ספרד דור זה רבנים גדולים ובינונים. בתי דינים קבועים בכל עיר ועיר ודיינים מובהקים וגם ישיבות קבועות ואין מספר לתלמידים עוסקים בחכמת התלמוד. במשך זמן חמשים שנה נהיה כזאת בקרב הארץ, והמונעים הרבים אשר נצבו לנגדם לעכבם בהליכתם וכלו להם. הן בתחלת המאה השנית היתה מגפה נוראה ונוראה ממנה הרדיפות והחרגות ביהודים אשר באו לרגלה, הלא כל אלה שמו הקהלות לשמה ושאו הישיבות מאין תלמידים, כמעט הרגיעו לרגעים לא ארכו השנים והנה לסבת מלחמת האחים דון פדרו ורון היינריך עבר עליהם כום התרעלה וחרבו כל קהלות קשטיליה, ומולטילה רבתי היתה לשמה ורבות משארות הקהלות היו לבו לעצ הארץ (צדה לדרך) עד כי במלו כל ישיבות ספרד (שערי ציון בסופו). ואמנם ראינו כי למרות כל אלו המונעים רבו חכמי התורה לאין מספר. הלא יותר משבעים רבנים וחכמים ודיינים נמצאו בשאלות ותשובות הרב"ש אשר נשאו ונתנו עמו בעודו בספרד עד קנ"א, וכי יכול לשער כמה רבנים וחכמים אשר

(13) בריב"ש סי' ר"ג לא נזכר שכתב לר"י לבורגיש אבל סוף התשובה נראה שהיה הרב"ש או בסרקסטה ור"י בבורגיש ששם כתב שרון שמואל בנבנשה בשדות חיות ר"י בנוראה ודעתו לבא אליו מוח נראה שמושב בבורגיש וממם לסרקסטה עיברים דרך שוריאח. וגרעין שער שמושב בקבע בבורגיש וקרא שהיה על מסעו במולטילה ונהרג שם אבל לא ישב מעולם בקבע במולטילה וסמך על דקדוק קל ביוחסין השלם. והאמת שבעת חחרונה בשנת קנ"א היה ביתו במולטילה עם משפחתו ותלמידיו ונהרג כמו שמסרש באגרת של ר"ה קרשקש כמו שיבאר להלן ולא שהיה שם רק במקרה על מסעו.

(14) לפי השערת גרעין חיה ר' מאיר אלגואדיש אותו מאיר אשר העלילו עליו הכופרים כי חלל את להם קדשם וכפיתו על העמוד (מארטור) והורה בשקר מפני האונס והובט ע"י שם ח"ח צד 104 ובתערה 1, אך במקורות סופיים יהודים אין מזה דבר. אורות ר"ם הזה ע"י בחמוכר לרמשי"ש שנת מ"ז צד 58, ואורות ר' יצחק אלחנן צונץ צור געשכט צד 428.

אשר הרכיבו תורה כעת ההיא ולא נשאו ונהנו עמו ככתב מפני שלא היו צריכים לו¹⁵). אמנם אף כי רבים היו וחכמים גדולים היו ביניהם פרי חכמת רובם אבר ואין זכר למעשה יריהם בספרותנו התלמודית. ולא נפליא על זה, מצוקת הזמנים עשתה זאת, עם רכוש וקנינם ושאר כל מחמודיהם אברו גם רובי תירתם וחכמתם אשר היו להם בכתובים. יותר נפליא על שארית הפלטה אשר ניתרה מן הרבנים האחרים בקרב חצי הראשון ממאה השנית עד השטף הגדול כי לא אברה בלה, והיא חביל חלק גדול בספרות התלמודית והוא מקור נפתח לספרי הפוסקים האחרונים אשר הם יסודי התורה בישראל.

פרק ששה עשר

צרפת אשכנז ואיטליא.

לא כמצב חכמת התורה בספרד בקרב ימי הרעה האלה היה מצבה בצרפת שם כמעט פסקה כבר טרם בא המאה השנית. וגם באשכנז אף כי נפגוש שם בכל דור דור גדולים וטובים מופלגי תורה, בכל זאת נראה גם כי לעומת קדמוניהם הלכה חכמת התורה אחורנית וביחוד בבחינת עבודתם על שדה הספרות התלמודית: הגה כבר ראינו כי עם הרב רבינו מאיר מרוטנבורג נהתמה באשכנז וצרפת ספרות החדושים והחקירה העיונית, מכל חכמי אשכנז אחריו אשר רובם היו תלמידיו לא נשאר בכתובים כי אם אסיפת דונים, כי זה כל חפצם לאסוף דברי קדמוניהם ולשים שארית בארץ לתורות רבם והוראותיו. אלה התלמידים גם להם היו תלמידים אשר רובם לא נזכרו בשם ולא ידוע שם להם בספרות התלמודית העצמית, וכל מעשה תקפם ונבחרתם ופרשת גדולת השתדלותם רק להגיה ולתקן מלאכת רבותיהם בעשותם הגהות לספריהם וההגהות ההן נמצאו אתנו נספחות לספריהם. בסוף גבול המאה הראשונה ובהחלת השנית היו הם המלמדים והמורים באשכנז ובצרפת, אכן העבודה על שדה הספרות ירדה ממדרגתה מעט מעט וקנאת סופרים נכבתה. גם הנקשה לקבץ הוראות רבותיהם פסקיהם והלכותיהם בספרים מיוחדים גם היא נחלשה, ורבים מהם הספיקו בהגהות מעט או הרבה בספרי המחברים שקדמו, ונוכל לקרוא הזמן ההוא, זמן ההגהות, ואולם המשתדלים

15) מן הרבנים שנזכרו בדריבש שהיו בחצי הא' למאה חב' נזכיר עוד את רבי משה הלוי בן אל קבץ בקלעת איוב שהיה כעת שבא הריב' ש' לפרקספת וע"כ חי בימי הר"ן (ס' שפ"א). רבי יוסף בן דוד דיין בפרקספת וכתב עליו הריב"ש לרבו הר"ן שחזא בעל תחבולות בתורה ובמעשיו (ס' שפ"ב) איש תנף ובחרתר ריב (ס' שפ"א). ר' יוסף בן חיים תכ"ן בן ארדוס באושקא היה תלמודי מופלג (ס' שפ"ב). ר' אברהם בן אלפואל בפורטושת חכם נכבד אבל לא היה חכם העיר כי אם תחכם וחזקן בעיר היה תרב רבי משה חלאיו אשר ישב בפורטושת כמו שלשים שנה והיה לו חיות עם הר"ן ורבינו פרץ על לקבן מ"ח ובריב"ש ס' שפ"א. ר' דוד בן שויעב בקלעת איוב יתכן מוכתב דיין וצדיק (ס' שפ"א). ניצק ויראל די פול שא בנו של בעל מגיד משנת (ס' תנ"ג). רבי חיים בן יוסף הלוי בדרוקה רב חי"ן (ס' ר"ה). דון משה ב"ר סעדיה פיג'ה באשכנז (ס' ר"ה) וסן תלשובת נראה כי אדם גדול היה תרב היה וכו' בעת שהיה היו באשכנז חכמים גדולים שהלכו עליו ונזכר רק אחד בשם רבי משה בן דוד בן ש' ויראל די פול שא בנו של בעל מגיד משנת (ס' תנ"ג). רבי חיים בן יוסף הלוי המחבר ספר פירוש רמב"ם מ"ל על אנדרת התלמוד נדפס בסבינוסח ש"ד, וס' אכן בוחן מענות בעניני אמונה בכ"י וע' בס' אצטו הספרים מ"ש"כ בשם רמב"ם. רבי משה בן מוס' באוקליש פורסם לאדם גדול היה וזכר הרבים וספליט חיב"ש מאד (ס' רע"ח). רבי אברהם אל קתלי באלקלעת רב ספאר מרביץ תורה בישיבת (ס' ר"צ). רבי אנדראן חי צהרי בפרקספת. וכתב גרעין הוא הנודע ר' מתתיה היצחתי שחבר ספר ז"ל על התורה, אור ח' בשנת ק"ם ופ' מוסר ק"ם בתהלים. ונדפס בסוף מדרש תהלים ועוד חבורים אחרים וע' צונץ צור נעשיכעם 461. וע' במבוא למדרש תהלים שהז"ל מדרש תהלים ר' שלמה באבער (וויילנא תינ"א) עס הערות התיקונים של המזל' ונדב במבואו פרק שלם ס' מ"ל להחכם חות ע"ש. רבי חיים ב"רם בשאשיבת אקר מגדולי תורו מרבית ישיבת רומא מוכתב ובקי בחכמות ס' רצ"ו). כל זה ראינו כי עם כל התלאות והפגמים אשר מצאו חיו רבנים גדולים ותופשי תורה בספרד בעת ההיא.

(ד"ר ח"ת)

המשתרלים לעשות ספרים מיוחדים ברו להם ענין חדש והוא לסדר מנהגי ישראל בקהלותיהם והתקנות הישנות, מנהגים ותקנות בבית הכנסת, בחי'ם ובכתי'הם, תקנית בהנהגת הקהלות לטובת קיומן ולשמירת הדת. ספרים ממין הזה נולדו רבים כאשרנו בדורות הרם. אמנם בצרפת לא עמדו הדברים כן. מעת גלות צרפת בראשונה (שנת ה"א ס"ו) וירב האויב האניה ואניה בישראל והיו לאלפים הנהרגים על קדוש השם, וגם מספר גדול מהם אשר הכירו דתם, ואשר היו פלמי חרב גולים בארצות בערום ובחוסר כל, מן העת ההיא פסקה שם חכמת התורה ואין שריד מכל מחמדיהם הרוחניים והמסוריים אשר היו בצרפת בימי קדם. כי אף שבקרב שנים מועטות ניתן להם הרשיון לשוב אל ארץ אחיותם, הנה לא ארכו הימים ונכפלו בה הצרות כמו חמש שנים אחרי שובם (ה"א פ') היתה רדיפה מחדש הנקראת גזירת הרועים, ובשנה שלאחריה גזירה קשה מזו והיא הנודעת בשם גזירת המצורעים. אך העולה על כל אלה היו התלאות הנוראות אשר באום לרגלי המגפה הגדולה אשר היתה היתה בעולם כתחלת המאה השנית (ה"א ק"ח). ועתה בקרב מאורעות כאלה אשר הביאו על היהודים הוה על הוה שבר על שבר כמעט נכרתה התורה מביניהם, ותהי צרפת נעורה וריקה מן הישיבות עזובה ונטושה מן התלמידים ובשלישיה הראשונה למאה השנית לא היתה ישיבה מרבץ לתורה בכל הארץ, רק בקרית המלוכה פאריס התעודדו ליסוד ישיבה אחרי שבו מעט למנוחתם.

ראש הישיבה בעת ההיא מיסדה ומנהיגה היה הרב רבי יוסף תת'ה בן ר' ב' יוסף. הוא היה נצר משרש משפחת חכמים אשכנזים. אביו אביו היה הרב רבי יוחנן אשכנזי רב גדול בתורה ומפואר במעשים טובים. גם אביו רבי יוסף היה מגדולי החכמים ומושב היה בפרבנצה (שול'ת הריב"ש סי' רע"ב). החלה למודו של ר' מתתיהו היה לפני אביו, אבל הלך ללמוד תורה לספרד ושימש את רבינו פרץ הכהן יאת רבינו נסים בברצלונה (שערי ציון), משם הלך לפאריס לגור שם, והיהודים אשר בפאריס שמחו לקראתו וקבלוהו לרב ומורה לראש ולקצין עליהם. מת' היתה זאת לא הוגד לנו, אבל בלי ספק כבר היה שם לראש ברביעית הראשונה למאה השנית כי כן יסופר לנו ממעבד הרברים בצרפת מרם כזוא כי לא היו בכל הארץ כי אם חמשה או ששה למדנים, ועל כן קרוב הדבר מאד כי השנה אשר נתקבל בפאריס לרב היתה זמן מה אחרי כלות המגפה הגדולה ואחרי קמו הגזירות אשר באו בעקבה לדמכה, כי רק אז יתכן כי היה בצרפת מעמד כזה, ותהי ראשית פעולתו במשרתו להשיב תלמוד תורה לאיתנו. אז און וחקר ותיוקן מדרשו לרבים יסוד שם ישיבה כבראשונה ואסף אליו תלמידים והרכיץ תורה ביניהם (שול'ת הריב"ש סי' ר"ע). גדולי חכמי ספרד בדור אחריו מאד הרבו לספר בשבחו, וקראוהו איש אלהים חומר מגזע תורה וחכמה ונצר משרשי ענוה וקדושה אשר הכין לבו ללמוד וללמד בארץ חוק ומשפט והרבה גבולו בתלמידים ויצאו מלפניו הרבה רבנים תיפשי ישיבה (שם סי' רע"א). חכמתו ומדותיו קנו לו את לב בני עמו, צדקת מעשיו וישרו המציאות גם חן בעיני מלך ושריו ועקב זה שמו המלך אדון ומושל בארצו בכל עניני היהודים ומשפטיהם, וכל ימי חייו נהג רבנותו ונשיאותו ברמים (ג'ו שם). אמנם עם גדולת חכמתו ותורתו והפלגת מעלת ביתו לא שם ולא זכר לו בין מחברי ספרים ולא נשאר ממנו אף דבר אחר בכתובים, אבל

(*) מן הרבנית אשת ר' יוסף הוה מביא התשב"ץ ח"ג סי' ע"ח פ"א נאה בפסחים (ג'): ששנה רבי את התלמיד שאמר בפני מה אין מוסקין בהתרת לבת לא שבת האומר ספ"ס מוסקין בסומא שדבר בלשון קצרה ע"ש שנתנת הרבנית כלל ששה שאמרו לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה זה הרב התלמידו כדי שלא ישתבש התלמיד בלשון ארוכה אבל התלמיד לא בעי לשון קצרה שחבר לא יתבלבל בלשון ארוכה. ועי' לקמן פ"ב תערת 1.

אבל אין זה פלא, כי פקידת משרתו הלא כבדה עליו עד מאד. הנה משעם המלך נתנו בידו כל עניני היהודים לרון ולשפוט בכל דברי ריבות בין איש ובין אחיו, ואף עליו החובה להיות לפה ולסליץ עליהם לפני הממשלה ולהשתדל בעדם שלום והשקט בארץ, ואולי היה גם חובתו לפקח על עניני מסין, מסים וארנוניות אשר היו חייבים לשלם למלכות. ואחרי כל אלה הלא רבו עליו מדרות הקהלה והמדינה והישיבה, ועתה תחת מעמסת מידות כאלה מאין יקח לו עוד זמן לעשות פלפולים וחידושים ולכתבם על ספר? מן הרבנים הרבים אשר לפי המסופר עליו, יצאו מבית הלמודו והרביצו תורה בקהלות צרפת לא מצאנו נזכרים בשם. אחד מהם הנזכר בשם רבי ישעיה בן אבא מרי הנודע בכינוי אש מרוק גם הוא אין זכרנו לטובה, ואמרו עליו כי היה תלמיד הבועט ברבו ומשלם לו דעה תחת הטובות אשר עשה לו. כי זה הרב ר' מתתיה אספא אל ביתו בהיותו נער משולח באין תומך וסומך, ובחמלתו עליו גדלו ופרנסו ולמדו תורה עד שהוסיף אומץ בתורה ותחת זה בעשנו ולא הכיר מכותו עליו (שם סי' ש"ט). כמה היו ימי משרתו בפאריס ובאיוו שנה מת לא נודע. אכן מן ההודעות המעמית אשר הגיעו אלינו על אודותיו בתשיבות הריב"ש, נראה כי ימים רבים ישב שם על כסא הרבנות, וברור הוא כי בסוף השלישית הראשונה למאה השנה עורנו חי בפאריס מרביץ תורה לתלמידים (שערי ציון בסופו). כאשר היה ברוך בתורה ובגדולה אף כן ברכו בכנים טובים. בנו הגדול היה רבי יוחנן, והעציר ממנו הרב רבי יוסף, שניהם הלכו בדרכי אבותם בתורה ובמעשים טובים ושםם הולך בכל הארץ עד ספרד, והיו מאד נכבדים בעיני הריב"ש נאהבים ונעימים לפניו ונחשבים בגדולי הארץ (הריב"ש סי' רע"ב).

רבי יוחנן התעלה מאד בחכמה בעור אביו חי והרביץ תורה בפאריס. אביו סמכו ונתן לו רשות לרון ולהורות ולתפוש ישיבה. ברצון אביו וברשותו נפרד מעיר אבותיו וילך לו אל אחת מקהלות צרפת וקבע בה ישיבה ולמד עם תלמידים כמה שנים בחיי אביו. והיה כאשר נאסף רבי מתתיה אל אבותיו בשיבה טובה, והנה קהל פאריס זכרו לו את כל הטובות אשר עשה עמם אשר הקים קהלת התורה והיה למנן לה מעצר ורעה. על כן נמרו בלבם לגטל לבן חסדי אביו הנאמנים ולהישיבו על כסא אביו לרון ולהורות ללמוד וללמד תורה לתלמידים. ר' יוחנן היה הולך בדרכי אביו הישרים ודמה לו בתורה ובדעת ובמעלת מדותיו הנאמנות, וישמחו בו אנשי פאריס והוא שמח בהם, אף כי אחרי ראותם כי משרתו נתקיימה מאת המלך. וישב ר' יוחנן בשלום ובהשקט ובטחה בקהלתו כמו חמש שנים אהוב ונחמד לבני עמו, גם נכבד בעיני המלך ושריו ואין מכלים אותו דבר מכל אשר עשה. אמנם פתאום הרדף מנוחה, מסכה לא נודעת לנו נפל ריב בינו ובין רבי ישעיה בן אבא מרי והוא היה בעוכריו ובעוכרי מנוחתו. החכם הזה אשר היה תלמיד אביו עבר עליו רוח קנאה ויהי עוין את ר' יוחנן עד לחייו. תחת אשר ר' מתתיה הישב עמו וכאב את בנו רצחו הוא היה מוצר לבנו ר' יוחנן בהחבולותיו ומתגבל אליו להעבירו מנהלת אבותיו ולרחותו מן הרבנות. ואף כי בראותו כי לא יכול לו על נקלה, כי בלי ספק היו רוב הנכבדים בקהלתו עם ר' יוחנן. בכל זאת לא נח מועפו ולא הסיר קנאתו וילך לבקש לו עזרה סחוף לכל יבצר מכל אשר יום לעשות לר' יוחנן. העזרה הזאת מצא באחד מרבני אשכנז הוא הרב רבי מאיר ב"ר ברוך הלוי היושב על כסא הרבנות בקרית ווינא במדינת איסטרייך. הרב ר' מאיר הלוי היה גדול בדרור וקן ונשוא פנים בעמו אשר כל רבני אשכנז היו סרים למשמעתו. והנה ר' ישעיה בן אבא מרי, אשר לפי הנראה היה גם תלמידו של ר' מאיר הלוי, הלך לאשכנז לפני רבו, ומי יודע מה

(ד"ר ח"ה)

ספר רבי ישעיה מן המכשולים אשר מכשיל רבי יוחנן את הרבים בהוראותיו. ואין בצנענים שחורים צייר לעיני הוקן המעמדים הדתיים בצרפת והכל באשמת רבי יוחנן, עד כי זה הוקן ברפינו לא יכול לעצור כח ונפתח אחרי הלשנת רבי ישעיה, ויעזרה לבצע מעשהו בתחבולותיו.

רבי מאיר היה אשר נחשב בארצו יחיד בדורו היתה גם מצודתו פרושה על כל ארץ אשכנז. אמנם גם הלאה מגבול ארצות אשכנז יצא שמו לשם ולהלה עד רחוק. עליו אמר הריב"ש הספרדי: הנשר הגדול בעל כנפים מופלג בחכמה ומופלג בזקנה (שו"ת ריב"ש סי' רע"א), הנה בארצו על פיו יצאו ועל פיו יבואו מנהיגים, ומאתי יצאה ההוראה לכלם. הוא תקן לה תקנות אשר היו לחק בכל הארץ. מאתו יצאה תקנה חדשה אשר עשתה רושם גדול בכל ארצות אשכנז, והיא כי כל תלמיד ותלמיד אף שהגיע להוראה לא יורה עד שהעיד עליו רבו או אחד מן הרבנים הסמוכים כי הוא ראוי להקרא בתואר "מורנו" ואז הרשות בידו לדון ולהורות. ונראה ברור כי זאת הסמיכה ניתנה כתובה וחתומה מיד הסומך, ורק מי שכתב סמיכה בידו רק הוא ידון ויורה בעניני גימין וקדושין ויחליצה ובכל דבר איסור והיתר ויהיה ראוי לתפוש ישיבה ולהרביץ תורה. כי לולא שהדבר כן מה חדש ר' מאיר הלוי בתקנתו? הלא כבר לפניו היתה כזאת בצרפת ובאשכנז שהיה הרב נותן רשות לתלמידו להורות הוראה בישראל. נסמך כזה היה ראוי להתישב בכל מקום לדון ולהורות וללמד אף במקומות אשר כבר ישב שם חכם אחר נהגו ברבנות ולא נחשב זה כחסנת גבול. אכן ברוב הימים ובצוק העתים רבים נטלו את השם להיות מורים ודנים ולא היו ראויים, וגם הכל היו סומכים אף מי שלא יכשד לסמך, על אלה המשפטים לא מובנים ורבי הסבשולים פקח רבי מאיר הלוי את עיניו וירא, כי טוב ונחין לעשות תקנה שהסומך יתן ביד הנסמך כתב תעודה לאמר: שהיה הגון להקרא בתואר "מורנו" וראוי הוא לדון ולהורות בישראל. והנה התקנה הזאת היתה פועלת לשני צדדים. האחד, לדעת מה טובו של הנסמך, והשני לדעת מי הוא הסומך. זאת התקנה היתה נכונה נגד רבים מן הנסמכים אשר לא היו מן היורעים (עי' פסקי מהרי"א סי' רנ"ח), וגם נגד קצת רבנים מן הסומכים אשר לא היו ראויים לסמך אחרים, כאשר בכך אמרנו כי בצוק העתים ההן הלכה התורה אחרינית באשכנז ובצרפת והיתה השעה צריכה לתקנה כזאת, ועל כן נוכח מעמדם כאלה צדקה תקנת רבי מאיר הלוי בעת הרעה הזאת אחרי הגזרות אשר אמרו עליה: כי הדור הוא דור יתום שאין בו יודע ביו ימינו לשמאלו (שו"ת מהרי"ל סי' כ"ז).

ועתה הרב רבי ישעיה בן אבא מרי הנזכר נתן אל לבו להתישב ולהגן ברבנות במקומו של ר' יוחנן בפאריס. ובגלל זה הלך לאשכנז אל רבי הרב רבי מאיר הלוי מווינא למען יסמך אותו וגם קבל ממנו רשות, ועשר: רבו בתואר "מורנו" והרשהו לדון ולהורות בישראל בכל מקום אשר יבחר לשבת שם. והנה אילו היה הדבר כן ולא יורה לא יהיה בכל זה עול לא מצד הסומך רבי מאיר הלוי ולא מצד הנסמך ר' ישעיה, מצד הסומך לא, כי ר' ישעיה היה תלמיד שהגיע להוראה ויהי חכם מופלג בתורה, ובפ"ט כי היו ידיו רב לו בפלפול ובחרור ההלכה כאשר העיד עליו גם מנגרו, ואולי בזה אחז עיני רבו רבי מאיר. גם לא מצד הנסמך כי אחרי שקבל רשות מרבו לדון ולהורות

(1) בפסקי מהרי"א סי' ס"ג כתב שמהר"ם הלוי הנזכר מארץ ריגוס, ובסי' פ"א פרס שהיה מעיר פולא. ספרו לא נודע על שמו, תלמידיו ותלמידיהם הביאו בשמו כמה דברים עי' שו"ת מהרי"ל ובתרי"ז ובפסקי מהרי"א. והיה מיראי הוראה ודע בענינו אם כורה התורה הדין לא נועץ עם חכמי הדור כי אמר שענין כזה יבואין אל רבותינו וקני הדור שידעו קבלות ומנהגים מפי רבותינו הגדולים. אמנם ממה שמצאתי בכמה ראיתי שהוא תורה כבה הוראות הדשית שחן לחוסרם וקפידתו היינו לקולא. (דויד ת"ח)

ולתורות ולהעמיד תלמידים ולסמכם תלא מן הדין היה רשאי להתישב בפארים ולנהוג
ברבנות ולסדר ישיבה אצל רבי יוחנן, ואין רשות לרבי יוחנן לסחות בידו. הלא כן
היה הסנהג בדורותם בכל הארצות ההן. מי הניא את ר' יצחק בן אברהם להרכיב
תורה בגירונא שבספרד אצל הרמב"ן בפרק אחד. או את רבי שלמה בן אברהם
הצרפתי לבא בגבולו של רבי יודאל אפרים במיורקא. ואת רבי חסדאי בן שלמה
להתישב בולינציה ולסדר שם ישיבתו ולהורות ולדון אחרי שבכר ימים ושנים ישב שם
רבי עמרם האפרתי על כסא ההוראה. ובאשכנז תלא אצל רבי מאיר הלוי בווינא ורב
הרבנים לכל המדינה, נהג ברבנות הרב רבי אברהם קלוזנער ואין מכלים
אותו דבר (ע' פסקי מהר"א סי' קכ"ו): אמנם לפי מה שהאר רבי יוחנן את הדבר
בכתבו אל הריב"ש את המאורע הזאת, לא עמדו הדברים כן. אמנם ר' ישעיה חשב
לעשות לרבי יוחנן נבלה גדולה אשר כל איש אמת ידבר עליו משפט מרשיע. לפי
דבריו בקש רבי ישעיה לדחותו מן הרבנות שבפארים בכח הסמיכה אשר נתן לו רבי
מאיר הלוי. ולא עוד שזה הרב רבו גזר בכח ידו החזקה אשר היתה לו בארצו שתהיה
מטשלת רבי ישעיה על כל ארץ צרפת, ושם רב אשר יקים ויהפוש ישיבה בארץ
כלא רשות רבי ישעיה יהיו כל החליצות והגישות אשר יעשו לפניו פסולים וכל הוראותיו
אסורות, ובכלל הנזרה להסיר את רבי יוחנן משררתו אף שהוא מורשה לו מאביו
ונתונה היא בידו מאת קהל ערתי ומקוימת מטעם המלך (שו"ת ריב"ש סי' רס"ט וסי'
רע"א). האין זה עול וחמס, אשר אין איש אשר רוח אמת בו יוכל צדקם. כי מה
יתרון היה לרבי ישעיה על רבי יוחנן אשר יתן לו זכות וצדקה לדחותו ממעמדו? זה
נסמך מרבו ר' מאיר הלוי והלא גם הוא נסמך מרבו ואביו רבי מתתיה. ואולי חשב
רבי מאיר כי אין לרבי יוחנן יתרון הכשיר חכמה בתורה והיה אחר מאורם הרבנים
שבדור ההוא אשר אף שהיו נסמכים לא היו ראויים לסמיכה ולא ראויים לדון ולהורות אף
כי לסמוך אחרים אמנם איך היה יכול לדון על איש אשר לא ידע את שיתו, ואיך
יזכיח למשמע און מה שהגיד לו רבי ישעיה אשר הוציא דבה רעה לפניו על ר' יוחנן
ועל תורתו? האין זה עילה גדולה להרשיע איש ולהעבירו מנחלתו על פי עדות אדם
הנוגע בדבר? אם אך לחצי אמת מה שיספר רבי יוחנן על מעשה הרב הזה ותחבולותיו
ועל רוע מעלליו או עם עוזרו וסומכו ר' מאיר תלין משיגה אשר לא יוכל כפרה. ועוד
גדולה מן המשיגה הזאת הלא היא אשמתו אשר התנשא ביום לבבו לאמר אני אמשול
בחזק יד גם בצרפת ארץ ומלכות אחרת אשר אין לו בה זכות וצדקה להיות לה
מחוקק במשענותיו ולגזור עליה כי יהיו סרים למשמעתו. ובאמת כבר נתנו בו תפלה
על אידות כל אלה חכמי ספרד הגדולים – הריב"ש ורבי חסדאי קרשקש – אשר זה הלוי
לא הניע לקרסולם בתורה ובחכמה, הם קראו אחריו מלא על אשר נטל השררה לגזור
בארץ לא לו בלתי רשות קהלות המלכות ההיא או רשות הרבנים והחכמים במלכות
ההיא. ותולנתם עליו עוד איך נתן הממשלה לרבי ישעיה על מלכות צרפת אשר הוץ
למלכות מושבו, והתלמידים שהגיעו להוראה יהיו צריכים לקבל רשות ממנו היושב
במלכות אחרת בהיות בצרפת חכמים ורבנים, וביחוד ר' יוחנן שהוא הנבחר מן הקהלות
ומן המלכות וממלא מקום אביו וראוי לאותה השררה מצד תורתו ומצד מעשיו (ריב"ש
סי' רע"א). סוף דבר יצא מפי אלה החכמים שהדבר שעשה רבי מאיר הלוי הוא מעשה
לא יעשה בישראל וחשבו לחובה לקנא קנאת ה' צבאות וידעו כי יש אלהים שופטים
בארץ (שם סי' רס"ט). ואמנם אנו לפי דרכנו נלמד מן המאורע הזה כמה ירדה צרפת
ממעלת כבודה פלאים. תחת אשר לפנינו מאתה תצא תורה לכל ישראל וחכמיה היו
המורים אשר עיני כל דורשי התורה אליהם נשואות, עתה רק רבנים אחרים יושבים

שם, ובשנת קל"ב לא היתה בה רק ישיבה אחת כפאריס נוספת מאה רבי סתתיה, ותחת אשר כמה שנות מאה היתה השוררת והמצוה לארצות לכל דבר תורה ודת, עתה בא חכם מארץ אחרת ומלאו לבו לתת לה חק ומשפט ומתנשא להיות לה נגיד ומצוה כאילו היא תקיפה תחת ידו. מלבד המאורע הזה לא הגיע אלינו דבר מקורות התורה ותלמודה בצרפת בדורות האלה, וגם לא ידענו איך יצא הדבר במחלוקת רבי יוחנן עם רבי ישעיה. אמנם לא ארכו הימים ונמחו בה כל רושמים, כי בזמן לא כביר אחרי זה נגרשו כל היהודים מן הארץ ולא נשאר בה שריד ופליט, וגם סן העת ההיא חללה צרפת להיות מעון לתורה.

מעט טוב מזה היה מצב חכמת התורה ודורשיה בארץ אשכנז במאה השנית, הן אמנם כי גם שם לא נחו היהודים מאויביהם ורבו מצוקותיהם המיד מבלי הרף אבל על כל פנים בואה התנחמו כי הונח להם לשבת בארץ ולא הוכרחו יום ליום לנדוד כמקום למקום, ועל כן גם בקרב תלמותיהם מצאו מעט הרוחה, וככל מקלותיהם ישבו רבנים מחזיקי הדת ומרביצי תורה, וגם שרה הספרות לא היתה נטושה כלה, אחרים היו אשר עשו חבורים כוללים מנהגים ודינים, אך רבים היו השתדלים לזקק ולצרף תורות רבותיהם על ידי תקונים והגהות והם נשארו בכתובים והגיעו אלינו רשומים בספר². חכמי איסמירייך ואנפיה היו בעת ההיא מראשי המדברים, שם ישב כסאות למשפט הרב הראשי אשר על פיו יצאו ועל פיו יבואו כל קהלות אשכנז ורבניהם. משם יצאו תלמידים רבים אשר היו רבנים וסוברים בקהלות אשכנז וגם שם נילדה ספרות חדשה מאספת המנהגים וקהלות קרטוניות למען יעמדו לדוד אחרון. בין חכמי איסמירייך בדור הזה נמצא משתדלים לעשות תיקונים והגהות לספרי קרטוניים כמשפט המחברים האשכנזים בעת ההיא. ונזכיר פה אחד מהם הנודע בשמו, הוא הרב רבי ישראל מקרעמז'יראו מקרעמז, הוא עשה ההגהות הנספחות לפסקי רבנו אשר הנודעות בשם הגהותאשרי ונראה כי זמן חבורן היה בתחלת המאה השנית. המחבר הזה הביא רק מעט מזה מפרקי חכמתו אבל רוב הגהותיו הן העתקות מפוסקים אחרים, הרבה העתיק מתוספות שונות, מספר אור זרוע, מפסקי מהרי"ח שהיה שמו יחזקיה (ש"ת הרומת הדשן סי' רל"ג) בין כמה שמצאו בחביר מהרי"ח עצמו בין כמה שהביא בנו המכונה ר"י בשמו כי נראה מאד כי בכל מקום שנמצא בהגהות "פרי מהרי"ח" הר"י הזה הוא בנו של מהרי"ח (עי' ב"ק פ"א סי' כ'). הרבה הגהות הן העתקות מן המדרכי, וסמ"ק, והגהת מיימוני של מהר"ם כ"ק ומביא גם הגהת סמ"ק (עירובין פ"א סי' ז), ורומז בהגהותיו גם על ספר אגודה (עירובין פ"א סי' י' ושם פ"ה סי' ג'). מכל זה נראה כי לא רחוק הוא מה שקבענו ומנו בתחלת המאה השנית כי כמה רבנים אשר העתיק מדבריהם הלא חיו על כל פנים בסוף המאה הראשונה וגם בתחלת השנית. וחיץ מזה הלא הספר "פסקי הרא"ש" אשר עליו עשה הגהותיו, הלא עשה מחברו הרא"ש בספרד ולא יצא לאור עד סוף ימיו וזה קרוב לסוף המאה הראשונה, ואף אם נניח שהנפשט מיד על כל פנים עסק בעל ההגהות כמה שנים בהגהותיו עד שהשלימן על רוב התלמוד ומבואר מזה כי אין ספק כי השלום הגהותיו לא יוקדם לתחלת המאה השנית³.

כבר

(2) הרבה תנחות סדרכי לא יוקדמו לתחלת המאה השנית בחיות שנמצא בהן העתקות מאחרוני אחרונים כמו בדרכות פ' אלו דברים ובשבת פ' כל כתבי מובא ס' סור אורח חיים. ובחולין פ' גיד הנשה פ' שמי דורא וכן קצת תנחות המביא הן מאחרות.

(3) ר' ישראל חות חיה אבי זקנו של בעל ת"ח רהיטו אבי אביו חיה ר' חיים המכונה העגשיל שהיגבורנו בנו של רבי ישראל בעל הגהת אשרי כ"כ רס"ש באצר הספרים ע' תנחות. ובעל ת"ח כבר היה גדול בריעות הא' לסאה הנ' א"כ לפי חשבון חוסנים אפשר שזמן אביו חביר חבורו בתחלת המאה ה'. (ד"ד ח"ה)

כבר הזכרנו כי ראש הרבנים באיסטרייך בימים ההם היה רבי מאיר בן ברוך הלוי אשר ישב על כסא הרבנות בעיר ווינא, לא ידענו ברור כמה שנים נהג שדרתו, אבל זאת ידענו כי כמה שנים קודם גורת קנ"א בספרד כבר היה רבי מאיר הלוי מופלג בזקנה ועל כן לא רחוקה היא כי בהחלת המאה השנית נמנה בין הרבנים המופלגים, בישבו בווינא היתה הער הזאת עיר ואם בישראל והיו בה חכמים מופלגי תורה, אצל הרב הראשי ר"ם היה שם חכם גדול בדורותיו, הרב ר' אברהם קלויזנער והיה גם הוא מרביץ תורת ונוהג רבנות בווינא, משפחת קלויזנער היתה משפחת חכמים, ונזכר גם ר' זלמן קלויזנער אחי ר' אברהם וחשבו מהר"ל בין גדולי הדור (מנהגי מהר"ל הל' גמין קרוב לסוף), ולא נודע לנו איה היה מקום שבתו, וגם נזכר בין המורים מהר"ר מנחם קלויזנער אשר הורה הוראה בעיר ניישטאדט בעת ההיא (מנהגי מהר"ק בסוף), מהר"ר אברהם קלויזנער היה נבדל בזה מחברו רבי מאיר הלוי ומרוב חכמי איסטרייך שהם לא היו מתכבדי ספרים והחכמים שבדור אחריהם אם מביאים דברים בשמם מזכירים רק מה שאמרו לא מה שכתבו מלבד אם מעתיקים מהם מה שכתבו בתשובותיהם, וגם מהר"ם סג"ל הנזכר אשר היה מהיותו מפורסמים בזמנו לא שמענו כי חבר ספר ולא מצאנו שאחד מתלמידיו יזכיר דבריו אשר נמצאו ממנו בכתובים⁽⁴⁾ לא כן מהר"ר אברהם קלויזנר הוא היה מן המצינים בעת ההיא אשר קבצו יחד מנהגי ישראל מפי ספרים ומפי סופרים וחברו יחד בספר, כמה חברי מנהגים בזמן ההוא בא זכרונם בספרות הדורות שאחריהם אך המעטים נשארו לדור אחרון⁽⁵⁾, אבל ספר המנהגים אשר חבר מהר"ר אברהם קלויזנר זכה כי היה לו שארית בארץ, מהר"ר יעקב מולין אשר למד בישיבתו וקבל ממנו כמה ספרות אשר שמע ממנו בישיבה (שו"ת מהר"ל סי' קי"א וסי' קנ"א) מזכיר נימוקיו בכתב (שם סי' ל"ג), אל הנימוקים האלה נספחו הרבה השגות מאת מהר"ר חיים פלמיאל⁽⁶⁾ ויש בהם הרבה הגהות והוספות מפסקים אחרים, והם נמצאו בידינו במחברת מיוחדת ונקראת בשם "מנהגים של מהר"ר אברהם קלויזנר" ויצא לאור בדפוס (ריווא דטרינסטא בש' שי"ט), לפני המסדר מנהגי מהר"ל כבר היה מנהגי מהר"ק עם השנות מהר"ר חיים פלמיאל ועם תוספות הגהות כמו שהוא לפנינו (עי' תקן המצות, סדר ההגדה ובכ"ט), נימוקי מהר"ק אינם רק טובין מנהגים לבד מבלי דקדוק

(4) מהר"ל בתשובותיו מביא ממנו קצת תוראות ומנהגים סי' י"ז בענין הפטרה לר"ח אב שחל בשבת. סי' כ"ב בדיון אבל, סי' ל"ז בענין קריש, וסי' ס' בענין חסמנת בשבת, וכן מביא בכ"מ במנהגיו, אבל מהר"ק במנהגיו אינו מזכירו בשום מקום אבל מזכיר בכ"מ מנהגי ווינא, בהרומת הדשן מזכירו בשמו עי' פסקיו סי' כ"ד וסי' ס"ג ולפעמים בכניו גדול אחד ת"ח סי' י"ח מעשה בווינא שנשאל לגדול אחד שהיה מנהיג בעת ההיא והוא ר"ם סג"ל כמו שמוכח בשו"ת מהר"ל סי' י"ז וכן עוד בקצת מקומות שכן דרך הרב בעל תרומת הדשן שלרוב כשטובו תוראות מהאחרונים הקרובים לדורו מזכירם בכניוים, "גדול אחד" או, אחר מן הגדולים".

(5) כל המסבירים שבדור הזה ולאחריו מביאים הבירי מנהגים חסם וכן נמצאו מנהגים מר' מאיר שלוח צנור מובא בבחי"ל סדר שני וחמישי, מנהגים קב ונקי בת"ח סי' ה', מנהגי כהר"ם, וכן מנהגים מסהורים שינים וכתנה וכתנה, ונראים הרבנים כי כמה מן הרבנים כתבו לעצמם מנהגים כמו שנראה בת"ח שכתב וגדול אחד כתב במנהגים שלו עי' סי' י"ח.

(6) ידידי ר"ד קופמאן העירנו כי ר' חיים פלמיאל התחת חפ"ת כלומר מיים פלמיאל חולצת כמו שפצאנו כי בסנהגי מהר"ל פ"א בסלוא לא היה תלמיד רא"ק אלא קדום לו כב' מאות שנים ורמז על דעת צונץ ריטוס ז"ל שהיה מארץ פודם, ואמנם לא פירש לי מקורו, והנה אכת נכון הדבר כי נזכר חכם ר' חיים פלמיאל בשו"ת הרשב"א ח"א סי' שפ"ו וכן בשו"ת הראש כלל שלשים סי' ד' אבל אני חושש לשני יוסף ב"ש כי מסבנין חשנותיו ולשנו נראה בעיני שהן מכוונות נגד דברי מהר"ק שחסידי אמר ג"ל ומסיום ג"ל חפ"ת וכל זה אין לסתור דברי רא"ק או להוסיף על דבריו, ועל כן אם לא היו מנהגיו לפניו אין כיוון להשנותו, מהר"ל בכנהגיו מזכיר מנהגים של ר' חיים פלמיאל בסדר התפלת לסוכות, והענין מתוכבא שם לא נזכר בהשנותיו לבנהגי מהר"ק, ובהנהגותיו לבנהגי מהר"א מירנא למנהג ר"ח אלול סי' צ"ו הובאה גם תשיבת ממנו.

דקדוק בהם במקורם ובמעמם כי אם השתדל גם להסביר מעם המנהגים ודרש להתאימם עם הדין. מלבד מה שהוסיף המסדר מן הפוסקים פלפל גם בדבריו המחבר מדעת עצמו וכותב גם מה ש נראה לו. ככל חבורי האשכנזים בימים ההם כן החבור הזה כלול בהגהות שונות, קצת מהן נראה שהן מן המחבר עצמו מה שכתב בגליון כי כן כתוב בהרבה הגהות קרוב לעשרים בחתימתו עד כאן לשון מהר"ר אברהם קלויזנר גליון. ככל החבור אין פלפול מחודד אחר, כי בזה כל חכמי איסטרייך בדור הזה שוין כי לא היו מתאזים להרבות בפלפולים בחבוריהם ולהמציא חדושים רק לחדד התלמידים כי הם וזאת חפצם ומטרתם לדעת ולהודיע את המעשה אשר יעשון ולקבוע בספר את המנהגים המקובלים מני אז. והיה זה דרוש לזמנם מאד, יען כי אחר הגזירות היו המורים רבים והיודעים מעטים. וגדולה מזו העיר מהר"ל כי קודם הגזירות היו באשכנז נאזני ארץ אבל עתה הדור יתום שאין בו יודע בין ימינו לשמאלו (שם סי' ס"ו). ואף שהיו הרבנים רבים בענין הקבלות וידיעת המנהגים נתמעטו הדורות, ואך זה היה עיקר הדבר אשר נשאו אליו עיניהם בדור הזה, וכן אנו רואים ממה שהקפיד מהר"ם סג"ל על המורים אשר מלאם לבם להורות ככה סברתם בענינים אשר אינם פשוטים כל כך וחייבם להיות נועצים עם חכמי הדור, כי אמר: שענין כזה (כלומר ענין חדש) יביאו אל זקני הדור היודעים קבלות ומנהגים מפי רבותינו הקדמונים (שם סי' קפ"א). וכבר אמרנו כי גם לסבה הזאת און וחנר את התקנה החדשה בענין הסמיכה. שני החכמים ראלה ישבו בשלים יחד בעיר וינא מנהיגי הדת ומרביצי התורה, ואם מצאנו כי לפעמים לא היו דעותיהם ש ת נחלקו בדינים, האמת והשלום אהבו.

בין קהלות איסטרייך השניה במעלה בעת ההיא היתה העיר נייאשטאדט הכמונה לוינא ושם ישב על כסא הרבנות הרב מהר"ר שלום בן רבי יצחק. אשר הוקם על למלא מקום אביו ברבנות. מהר"ר יצחק אביו לא נשאר מאומה מותרותיו בכתובים מלבד מה שהביא בנו לפעמים מהוראותיו ומנהגיו (מהר"ל ה' סדר פסח וז' שבת ובמק"א) בלי ספק היה תחלת תשמישו של מהר"ר שלום לפני אביו. פעם אחת סיכר בכניו „רבי" את מהר"ר יצחק מנורד הויזן אשר לא שמענו מאומה משמע חכמתו וישיבתו. אבל מהר"ם סג"ל נראה כי לא היה רבו. אחרי שנמצא בכמה מקומות כי רבי שלום היה בעל מחלקתו ואין זה מדרך חסידו אשכנז שיהיו חולקים על רבם⁶). כל ימינו ישב רבי שלום בעיר מולדתו נייאשטאדט. אף שכמה קהלות גדולות אחרות רצו לקבלו לאלוף לראש עליהם. יען כי לא רצה לעזוב מקום מגוריו אבותיו (לקוטים במהרי"ל). תלמידו המובהק היה מהר"ל ואף הוא נמשך אחריו ככל הוראותיו ומנהגיו. כי אמר הדבר שיצא מפי שיש טהור מהר"ר שלום לא דבר ריק הוא ומטרת בידו מרבותינו הגדולים (מנהגי מהר"ל תיקון המצות). רובי תורתו וחכמתו אשר השאיר אחריו לא נמצאו אתנו כתובים בספר מיוחד כי אם תלמידו מהר"ל הוא שהשאירם וקיימם בספריו. מן השארית הזאת גם נוכל לשפוט על הכוונה השתדלותו והנהגתו את העם בעניני הדת. בידו היו קבלות ישנות לאין מספר מדינים ומנהגי איסור אשר לא היה לו עליהם רק רמז קל ורחוק ולפעמים אף רמז אין עליהם בנמצא ואינם רק המצאת חסידו אשכנז בהפרזה על המדה וכל אלה המנהגים המקובלים

היו

⁶ עי' מנהגי מהר"ל ה' י"ז ב"ה תקני מבוואר ובתש"ו סי' קצ"ו ובמק"א ונראה שם שאף על פי שמהר"ם החולק לא עשה מעשה נגד מהר"ש ובמסקנים וכתבים של מהר"א סי' כ"ד יש שמהר"ם אמר לכהנים בווינא לצאת דרך השער שסוף הכת לצאת ומהר"ש לא השת.

(דו"ד ה"ה)

היו לחק ועשם תורה בישראל. לצדו ישבו בעת ההוא בניאשמואדט עוד שני חכמים גדולים מריבזי תורה האחד היה מהר"ר יעקל אשר לא שמענו מכנו כי אם זכרון שמו אך מתורתו לא ידענו רק מעט, והשני היה מהר"ר אהרן (שו"ת מהר"ל סי' צ"ו) המכונה המיד בתאר הקדוש יען כי נהג על קדוש השם בנזרת איסמרייך שהיתה בשנת ק"פ, והוא היה תלמיד מהר"ר שלום (פסקי מהר"א סי' קנ"ב). במהר"ל הובאו הרבה הוראות בשמו ומזכירו המיד לשבח. וכן מהר"ר איסרליין בעל תרומת הישן אשר קרא את מהר"ר אהרן בכנוי "דודי" גם הוא מביא בשמו כמה דברים. אבל ספר לא חבר. אחד מיוחד בין חכמי איסמרייך בזמן הזה היה מהר"ר פסח מקרמס ודבריו והוראותיו היו חשובים מאד בעיני חכמי דורו עד שמהר"ם סג"ל ומהר"ר אברהם קלויזנר רבני ווינא היו מכקשים הסכמתי להוראתם (פסקי מהר"א סי' ס"ג), גם מהר"ל כבדו ונשאו ומביא ראיא ממנהגו בעין כתיבת הנג (שו"ת מהר"ל סי' קפ"ט). בימי הגדולים האלה היה אחד מנכבדי חכמי ווינא מהר"ר פייבוש נעלה מאד בעיני מהר"ר שלום אשר יוזכר קבלה מפיו (מהר"ל ה' פסח ובכ"ט). ואמנם עוד מלבר כל אלה היו בחצי המאה השנית באיסמרייך עוד הרבה רבנים סמוכים ונזכרים לשבח בספרי המחברים בזמנם ולאחריו. אבל כמעט חכמתם אברה בתהו ולא הניחו רק רשמים קמנים בספרותנו, והרשמים האלה הם רק דינים מדינים שונים ומנהגים, ואולם לא נכון לנו לשפוט מזה כי כל רבני הזמן הזה לא ידעו עוד דרך הפלפול והחקירה התלמודית חדלה מקרב הארץ, הלא כלם היו תופשי תורה ומרבים בישיבה, ויש מהם כתבו הרושים (ת"ה בפסקי סי' מ"ב). ומהר"ר ישראל ברונא בהשובותיו (סי' כ"ט ועי' שו"ת מהר"ו סי' קס"ד) תמה על אחד הגדולים שפסק דין להתיר אשת איש מדקדוק כל דהו, כי ודאי כשאנו מפלפלים ולומדים חריפות כמו בזמן ההוספות או אנו רגילים למשקל ולמטרה בדקדוקים ובחלוקים דקים כמיעל פילא בקיפא דמחטא, אבל לפסוק הדיון או להתיר האיסור אין לפסוק הדיון ואין להתיר האיסור אלא בדעות ברורות מלובנות ומחוויות לפי פשטי סוגיא דשמעתא ולא מתוך הדקדוק. יצא לנו מזה כי אף שעיקר חפצם ברורות האלה לישר המנהגים, בכל זאת לא חדלו מלעמיק כפלפולים וללמוד בחריפות ולחרכות בדקדוקים בישיבותיהם. ואולם גם בזה לא ינעו על הנס. כי אם גם נמנעו מלפסוק הדיון ולהתיר האיסור מתוך דקדוקים לא נמנעו מלאסור המותר על פי דקדוקים דקים כי לא במקרה הזכיר זה החכם רק שאין לפסוק הדיון ואין להתיר איסור על הדרך הזה ולא אמר שגם אין לאסור המותר.

כרובם כן היו חכמי איסמרייך גם נכבדים בכל מדינות אשכנז, ורוב הקהלות היו סרים למשמעתם. החק אשר תקן מהר"ר מאיר הלוי בענין סמיכת הרבנים קיימו וקבלו עליהם, וכן קבלו שאר קהלות לנהוג כמנהג איסמרייך בכל דבר. אבל בעבור זה לא נשפוט כי היתה התורה משתכחת כלה בשאר ארצות אשכנז. כי באמת אין הדבר כן. וכבר העיד מהר"ל כי קדם הגזרות — הן הגזרות אשר באו על הארץ לרגלי

המנפה

(7) ראיות על זה ימצא חסעין במנהגי מהר"ל חרבח מאד וכן בליקושי מהר"ש שבסוף המנפחים, ובליקושי שבפסקי מהר"א סי' קמ"ח ואין צורך לפרט.

(8) רואה אני לתוכיר בת עוד אחדים מחכמי איסמרייך בני חסן חות ועמם קצת חכמים במדינות אשר הן מאנפיה. כהר"ר אגשיל מווינא בימי מהר"ר שלום נשא ונתן עמו ושאל ממנו שאלות (מהר"ל ה' תקון המצות ו' שמחות). מהר"ר ששניס ארק חמיו של מהר"ל ומשובו היה בווינא. מהר"ר ש' וסילא בימי מהר"ש ונצי' יחד (מנחי מהר"ל ה' פרים). מהר"ר מושי' סצניס (שם ח' יסמחות). מהר"ר מאיר מאר בארק אשר מהר"ל אמר עליו שלא תורת יפה (שם ח' תקון המצות). וכיוצא בהם היו רבים בכל קהלות איסמרייך ואנפיה ושכנותיה חקורא ימצא זכרם בתשובות הרבנים שבדור הקרוב. ולפי חכמת חבירנו אין תועלת בזכרונם בחיות שלא נשתירו סתם דברים רבים חסעילים לחשור דברי ימי ספרותנו בשום צד.

(דודי ח"ה)

המגפה בשנת ק"ח – היו באשכנז גאוני ארץ (עי' לעיל). ואח"י העיר הלמידו מהר"ר יעקב ווייל (שו"ת מהרי"ו סי' קמ"ו) כי בני דורו אינם נחשבים מאומה נגד הרבנים אש"י היו קודם הגזירה וצפון שלהם היתה רחבה מכרם, ועל כן מבואר כי עד העת ההיא היו בארצות אשכנז רבנים גדולים מופלגי תורה, ואמנם יתר על עדותם מעשיהם יעידו עליהם. כמה ספרים מפרי חכמתם אש"י השאירו אחריהם הלא יספרו התלמידים ויגידו מגדולתם בתורה. מן הספרים אשר יצאו לאור לפני הגזירות בסוף המאה הראשונה או בתחלת השניה היא הספר שער דורא אשר חבר מהר"ר יצחק בן ראובן מדורא, ונקרא גם איסור והיתר כי הוא קובץ דיני איסור והיתר בסדר נאה ובהודעת המקורות ומעמי פסקיו. הפוסקים אשר עליהם המך וסידור ראיותיו הם חכמי צרפת ואשכנז הראשונים עד מהר"ם מרוטנבורג חכם מאוחר ממנו אינו מוכיר. לחכמי ספרד אין זכרון בספר. רק פעם אחת יביא את האלפסי ובשלש מקומות את הרמב"ם. מתלמידי מהר"ם כמו המרדכי תשב"ץ והגהות מיימוני לא יזכיר וזלתי פעם אחת את רבינו אשרי, וכתב, "אמר לנו הרא"ש בשם ר"י חיה" (שער ב' סי' ה'). מזה נראה כי היה מתלמידי הרא"ש. על כן בלי ספק חבר ספרו לכל המוקדם בסוף המאה הראשונה. אף בעבור זה לא הובא באחד מן הפוסקים מתלמידי מהר"ם כמי המדרכי והתשב"ץ והגהות מיימוני. אבל חכמי הדורות שאחרי הגזירה הביאוהו והיה רצוי ומקובל בישראל, ועל כן חלו בו ידי חכמים רבים להגיהו לחקנו ופלפלו בו ופשוהו, וגדולי הדור סמכו עליו כעל אחר מחפוסקים הראשונים⁽⁹⁾. ואמנם הראשון אשר הזכירו היה בעל ספר הגדה.

זה הספר "הגדה" חברו אחד מחכמי פראנקפורט הוא הרב מהר"ר אלכסנדר המכונה זוסילין הכהן⁽¹⁰⁾ הנודע בכינוי רו"ך (שו"ת מהרי"ל סי' נ"ח), הספר כולו הלכות מרוב התלמיד לפי מה שהוציאו מסוגיות הגמרא וסדרו על פי המסכתות כדרך האלפסי אך בדרך קצרה מאד. בהוצאת ההלכות מן התלמוד סמך הרבה על פירושי חכמי צרפת ואשכנז הראשונים. וביחוד מביא בכל מקום דעת רבינו יצחק הוקן בעל התיספות וסומך עליו לרוב ואף לפעמים נטה מפירושו. מגדולי ספרד יזכיר הרבה פסקי הרי"ף ובהרבה מקומות גם הלכות הרמב"ם. ואמנם לא שם בספרו רק דינים והלכות היוצאים מתוך פשוטי התלמיד לבר כן אם מביא גם חרושי דינים היוצאים מדקדוקי הגמרא ממה שדקדקו או ממה שדקדק הוא עצמו בפלפולו, ובכמו אלה דרכי לאמר "מכאן ראינו" לדין כך וכך, או "מכאן משמע" או "נראה לי להביא מכאן ראינו" וכיוצא באלה הלשוניות, ואחד מן הרבנים המאוחרים (מהרי"ו סוף תשובותיו) קבץ יחד כל החדושים הנמצאים באגודה. מאחזינו חכמי אשכנז מביא באיזה מקומות את המרדכי בשם (עי' שבת פ"ג פ"ר, מגילה פ"א תענית פ"ר ובכ"מ). והמרדק בספר ימצא כי כמה דברים המובאים הן לקוחים מן המרדכי בלי הזכרת שם המקור. גם יזכיר את הסמ"ק והתשב"ץ תלמיד מהר"ם. והביא שמועה ששמע בשם מוריני הרב רבינו יצחק מדורא (חולין פ' כ"ה), מכל זה נוכל לשער כי בעל האגודה שרשו היה עומד בסוף המאה הראשונה ונפו נוסח למאה השנית לאלף הששי. כל הרבנים שאחרי הגזירות מזכירים אותו לשבח וסמכו על הוראותיו. הרב מהרי"ל אמר עליו שהיה בעל הוראות וראוי לסמך עליו (שו"ת סי' ק') וידע קבלות ומנהגים מסיני ומי יבא אחרי

(9) בסמכני מהרי"ל ה"א איסור והיתר איתא שנשאל מהר"ש בענין דרוסת חובב והשיב שסמכין על פי השערים מדורין והוא שער דורא וסבאו ג"כ בשם הזה בתשובותיו עי' סי' ל"ה ובכ"א.

(10) החכם חורוויץ בספרו על רבני פראנקפורט צד 10 חזרה 1 כתב ע"ז מקורות נאמנים שבשנת ה'א ק"ח נמצא שם רב בשם רבי יוסקין מקולוניא ואולי הוא בעל האגודה.

(דו"ר ה"ה)

אחרי המלך שכבר עשה. (שם סי' צ"ח), ועל כן על פי הסכמתו היה מכריע בין החולקים (שם סי' י'). מקורות חיו רק מעט הגיע אלינו. רק נדע כי היה מן הגדולים אשר חיו קודם הגזרה (שם סי' ס"ז). ולא נשפוט מזה כי היה זמנו עת שלום כי כמעט כל המאה הזאת וגם שלפניה דרך שלום לא ידעו, והרב עצמו קרא זמנו עדן גזרה (אגודה ע"ז פ"א). אם ישב בפרנקפורט על כסא הרבנות לא ידענו, ואין רמז בכל הספר מעניינו רק במקום אחד יודיענו כי לפעמים היה נבאי ואין נהג בהלוות מעוה הקדש ברבית לצאת ידי כל הדעות (ב"מ פ' הוהב). גם לא ידענו מי היו רבותיו, כי אף שמביא הרבה קבלות מרביתיו אינו מזכיר אף אחד מהם בשמו. בסגנון חבורו הלך בדרך מחברי אשכנז הקודמים כמו הראב"ן הראב"ה ורבינו יצחק אור זרוע בהעריכו מחקריו פסקיו והוראותיו על סדר המסכתות רק בשלשה דברים נטה מדרך, האחד הוא בסדרו. כי לא ערך הספר על סדר הש"ס אך התחיל חבורו על סדר ניוקין, ולפי הנראה יצא כן מתחת ידי המחבר. על כל פנים מתוך הודעת המוציא לאור ברפוס נראה שהכתב יד אשר על פיהו הדפיס הספר היה כתוב בהערכה שלפניו שלא על סדר הש"ס. ואמר שם המוציא לאור: יען שבהעתק שלפני לא הלך בסדר המשנה הוכרחו המדפיסים גם הם לשנות הסדר, ועל כן סמכו גם מסכת נדה לסדר נשים כי כן היה בהעתק (הקדמה והערה ריש נדה). והשני אשר נטה מדרך המחברים ההם הוא כי הוא כולל עם המסכתות העוסקות בענינים הנוהגים בכל הזמנים, גם המסכתות שעוסקות בדברים שאינם נוהגים בזמן הזה כמו עניני זרעים וקדשים וטהרות. והשלישי הוא כי בעל האגודה בחר לו דרך קצרה ונשמר מאריכות הפלפולים. ואמנם במסכתות וענינים אשר אין בהם תועלת מעשית בזמננו הוא מקצר ביותר וכל דבריו במשניות ורעים קדשים וטהרות, ובקצת מסכתות בסדרים אחרים כמו היריות ועדיות אינם רק ראשי דברי המשנה ומראה מקומות, ואך לפרקים יפרש בקיצור מלין מקצת מלות קשות. וזונו בדרך קצרה ובלשון מובנת דין היוצא מן המשנה, והמבינים המדקדקים בקיצורו יראו בו גדולתו וכי בצדק הפליגו הבאים אחרי את הורתי וחכמתי.

בוה החצי הראשון מן המאה השנית חי הרב מהר"ר מנחם מרזי בורק אשר היה מושבו במדינת זכסן ושם נהג שררתי וכל היהודים בארץ הזאת היו סרים למשמעתו. והיה האיש ההוא גדול בדורו וחבר ספר גדול פסקים ודינים, ובימי מהר"ל ותלמידו מהר"ר יעקב ווייל המכונה מהר"ו היה זה הספר מצוי במדינת זכסן וכל מנהגי המדינה הלכו אחרי זה הספר. וביר מהר"ו היו הרבה פסקים ודינים נעתקים מספרו (שו"ת מהר"ו סי' קל"ג). חלק מפסקיו נמצאו ברפוס סוף תשובות מהר"ו אבל הם אפס קצתו מן הספר. החלק הזה כולל דיני נשים ועולות ודיני עונשים וקנסות גם דיני מבייש אחרים. אמנם אלה הדינים אינם מקיפים יותר משבעה דפים ומבין מעצמי כי הוא רק חלק קטן מן הספר הגדול. נימוקי מהר"ל מרובורג היו גם בידי מהר"ל ומעתיק מהם בתשובותיו בענינים שונים (שו"ת סי' כ"ה פ"ו קב"א), פעם אחת מזכירו בכרכה המתים, על כל פנים נראה כי הוא קדם למהר"ל להוציא מלב האומרים שמהר"ל קדם לו בזמן. בספרי המהברים בדרות הראשונים אחריו נמצא כמה העתקות מנימוקיו ומהן נראה כי כל עניני תורה היו כלולים בספרו^(10*). ואמנם מן הדינים וההלכות השלמות אשר נשארו לנו מספרו נוכל לשפוט על הדרך אשר ברה

ל

(10*) ע"י בתשובות מהר"ל סי' כ"ה וז"ל וידע קבוס מהר"ם מרובורג תתיר בזמן ומבוא גם במנהגים ומצאתי בהנהגות מנהגי מהר"ר אייזק שיראז כמנהג של פסח בענין תאנים בפסח אית צ"ו (לפי סדר רפוס ווארשא) שמוכרו. ועוד שם אית ג"ח בענין מיני קמניות. ועוד בסקיות אחרים. כמבאר מזה כי הספר בשלמות היה כולל כל דיני ישראל.

12) כתוב באגודה ב"ב פ"ב ס' כ"ח וכן נראה אם ב"רחים יצ"ב) מהישוב סחבת סכנה ופחד אין בנו הישוב יכולין לעכב על ידו מהלכות ולחיות כדי מפל ביתם וכו' ובסיים, בס"פ אביאסף" וכן כתב המפרקי ב"ב ס' תקי"ט בשם אביאסף. וכן סתתה של בעל האגודה לרוב לאמר דבר כשם אשרי, ואמנם בנימוקים הנ"ל נמצא הענין הזה במלה במלה כפי שם האמיר. ואולם בכ"ס האגודה בדברים כפי כלי חפזיה בשם האמיר. על ע"ז פ"א ס' ז' וכוונתו הנה לא יאמר אדם אתה זה לתקשר וזה לכל הענין הנה הוא כפסק הרשב"ם שבהגהת אשר"ם בלי"ו י"ג וכו' גם במדרכי שם פ"א. ובבימות האשה קאמ סביא י"ג חלוקים בגאמנות. עד אחד בסיפורין וכו' ס' מל במלה ברא"ש ובמדרכי. שם ר"ל כתובות פ"א ס' ח' פירושו על מתוך שתהיה הוצאה לצורך וכו' הכל במדרי תהום והרא"ש פ"א דניצת דמלתין, וכתיב עוד שם דלצורך גוי אסור וכו' תכל הוא ס' תהום דכתובות (ז) ד"ה מתוך. וכוונתו כאלו במקומות הרבה.

(ד"ר ח' ת"ה)

המיואן בזמן הזה, היו גם חכמים אחרים אשר לא אבו לשמוע לו וחלקו עליו. על כל פנים אמת הדבר כי היה האיש הזה אחר מן המיוחדים בין גדולי חכמי אשכנז בזמן ההוא, אשר פסקו והוראותיו נחשבו למקור נאמן לכל המורים וחכמי הדורות אשר באו אחריו.

מן החכמים באשכנז אשר חיו אחרי גזרות שנת ק"ח וק"ט קנה לו שם תפארת מהר"ר שמואל בן רבי אהרן שלישי ש"ט. זה החכם חבר תשובות ומזכרים אחר מן החכמים בדור אחריו (שו"ת מהר"ל סי' קמ"ו) וסומך עליו בהוראותיו, אבל גורלו כגורל רוב ספריהם הדור הזה כי אבד ועוד אינו. הוא שם על לבו לבוא לעזרת המעינים בספר המרדכי, אשר לפעמים יקשה להם לבוא עד תוכניתו מרוב בלבלול וגמגום לשינוי (עי' לעיל פ"ח), וחבר מרדכי קמ"ן אשר בו קצר אריכות ספר המרדכי, ואשר על כן יש מן המחברים קראוהו קצור'הם רדכי. החבור הזה לא זכה להיות בא בדפוס, אבל נמצאו ממנו כתבי יד בכמה איצרי ספרים גדולים (שהג' עי' קצור). כבר בדור שאחריו השתמשו גדולי הרבנים בקיצוריו וגם נשאו ונתנו בדבריו (שו"ת מהר"ל סי' קנ"א), ומבואר מדבריהם כי אף שעיקר תכלית המחבר לקצר אריכות המרדכי, בכל זאת מביא לפעמים דברים אשר לא נמצאו במרדכי שלנו⁽¹³⁾. ולמדנו מזה כי בעל הקצר לא לבד שהיה גורע ומקצר כי אם גם לפעמים מוסיף על דבריו, ועתה בבחינה הזאת ראוי שיקרא זה הקצור נוסחא בפנים אחרות. ואמנם זה הענין לא נמצא בקיצורו של מהר"ר שמואל הזה לבד כי אם היה זה גורל ספר המרדכי בכלל. כי הלו בו ידי רבים והוסיפו בו פסקים ותשובות מחכמים ועשו בו הנהגות אחר הנהגות עד שכמעט התוספות וההנהגות מרובות על העיקר, ועל כן נתפשטו נוסחאות בעולם אשר כלן נבדלות זו מזו. אין המרדכי של בני רינוס כהמרדכי של בני איסמרייך (שו"ת מהר"י ברונא סי' קצ"ד), המרדכי של בני איסמרייך הוא הגדול (שו"ת מהר"י סי' כ"א וסי' ס"ג), אכן בכל זאת נמצא לפעמים העתקית באיתו של בני רינוס מה שלא נמצא במרדכי הגדול אשר לבני איסמרייך (שו"ת תרומת הדשן סי' פ"ד וסי' רי"ג ובמ"א). והיו חלוקים זה מזה גם בלשונם (פסקים סי' צ"ד), על יסוד מרדכי של בני רינוס יסוד מהר"ש שלישי ש"ט את מרדכי הקמ"ן שלו (מהר"י ברונא סי' כ"ד וסי' קצ"ב רנ"ט ורס"ב). והפוסקים מדברים מספרי מרדכי שונים (מהר"ק סי' מ"ד מ"מ ע"ז). בספר חדושי אנשי שם בהערותיו על המרדכי מעתיק מה שראה במרדכי אחר (יבמות פ"א) ומה שמצא בנוסחא ישנה וביש נוסחאות (ב"ק פ' טרומה), ומעתיק נוסחאות מספר מרדכי ישן אשר לא נמצאו אצלנו. בספר שלנו (ב"ב פ"ג) גלוינו על נוסחאות אשר מצא במרדכי של הרב רבי ליווא מפראג והוא מהופכת מנוסחת המרדכי שלנו (יבמות רפ"א ועי' ב"מ פ' הוהב וס"פ השוכר את האומנין). והנה מבואר מכל זה

שספר

המרדכי

13) בשו"ת מהר"ל סי' קנ"כתב השואל מהר"ר בייסמרייך מתיך המרדכי שחבר ר' שמואל שלישי ש"ט פסק בבנין נשנים שירדו קודם שישב בסוכה שצריך להמתין עד חצות ותכא על דעתו ובשל דבריו. ובמרדכי שלנו אין הפסק הזה וכן לא היה במרדכי של השואל, ושם סי' קנ"א השיב בהר"ל שאותו הפסק הוא מתשובות מהר"ל וגם הוא אינו מוכרז שכתוב בן במרדכי. אלא שמצאתי שם בסי' פ"ג כפולה אותה התשובה, ושם הני' ומה שכתבת שחמורדכי והרבי שמואל הצריך להמתין עד חצות תשובת מהר"ם. ומשמעות בני' זו נראה שכתוב כן גם במרדכי. אבל גיל' שיש כאן טעות סופר ונחלפה במלת, והרבי' דלת' בוי"ו וכך צ"ל, שחמורדכי דהרבי שמואל' במקום, והרבי'. וראית לדבר סמך שכתב "הצריך להמתין" בלשון יתד ולא כתב הצריך בלשון רבים כוכח שלא דבר רק מאחד כלומר בן המרדכי של ר' שמואל שלישי ש"ט. שוב ראיתי שכן הוא העיקר כמשתתגתי. כי באמת מצאתי כן מפורש במנהגי מהר"ל בחלוקת סוכה, שכתב שם בפירוש כי כן מצא במרדכי שחבר רבי שמואל שלישי ש"ט. ועי' בחי' אנשי שם ברכות פ"ב. ומתיר' מינץ בתשו' וסי' ל"ד) הביא מהמרדכי פסק בשם מהר"ם ובסוף בשם מרדכי קמ"ן שכל אשכנז נהגים כמהר"ם וזה כתב מדעתו. ומצאנו שחקר מאמר במהר"ם לפני שיכול לחבא לידו טעות ובמרדכי הגדול לא נשנים זה המאמר עי' שו"ת מהר"י ברונא סוף סי' קנ"א.

שספר המרדכי נתפשט בכמה נוסחאות קצרות וארוכות, והיה ספר מרדכי הקמן גם הוא אחת מהן. יש מיחסים להחכם בעל מרדכי קמן את הגהות המרדכי שבספרינו, יען כי נמצא באחת מן ההגהות (יבמות סי' ק"י) שרומז על מרדכי קמן אשר חבר. ועוד במקום אחר (גיטין סי' תנ"ו) כתב בעל ההגהות "ואני שמואל הקמן לכל הפירושים האלה לא הבנתי" (ר"ש הכהן במאמר הנ"ל צד 432), ואפשר שכן הוא כי היה ר"ש הזה אחד מבעלי ההגהות. וכבר ידענו שהגהות המרדכי לא יצאו מכח אחד ורבים היו החכמים אשר עשו ההגהות (עי' לעיל פ"ו), אבל לא יעלה על הדעת שהוא חבר את כל ההגהות. וקרוב הרבה כי ר' שמואל הזה לא היה מרבני הקהלות כי אם היה מקציני הדור ועשיריהם אשר על כן כנוהו מהרי"ל בתואר "הנגיד" (שי"ת מהרי"ל סי' קנ"א), אולם איך שיהיה היה חשוב ונכבד כאחד מגדולי הרבנים, ומדעתנו כי חבר ספר תשובות (עי' לפני זה) נראה כי רבים היו שואלים תורה מפיו¹.

הנה לפי מספר החכמים באשכנז בעת ההיא אשר רבים היו גדולים ונכבדים, מספר הספרים אשר נתקיימו לנו מהם אך מעטים הם. ואין זה מופת על מעוט החכמה והעיון העמוק בתלמוד. כי לא נשכח מה רבו היו הצרות והרדיפות וההמסים והגירושים אשר באום יום יום, אשר בלי חשך היו היהודים למשיסה וקניניהם לבוזים, וכמה קהלות מפוארות הקדשו-למבח ולאבדון "זמן אחד זמן", ובקרב מאורעות כאלה לא נפליא אם רובי תורה וספרות חכמתם אבדו בענין רע ונקרעו ונשרפו ועוד אינם. אם נבינה בספרים אשר נשארו לפליטה מוזן ההוא וסדרו שאחריו נמצא כי אין מספר לכל החכמים מחכמי אשכנז אשר נזכרים בהם לשל ולתהלה, כי בכל נפות הארץ ההיא היו דורשי התורה ומירי הלכה גם מרביצי תורה בקהלות ישראל. בשם רבים מהם היבאו דברים ממה שכתבו על ספר או בתשובותיהם, ואנו רואים מזה כי ע"כ כל המאורעות הקשים אשר קרום לא פסקה התורה ומלאה כל הארץ דעה את החכמה התלמודית. רבים אומרים כי ברורות האלה לא ידעו דרך הלמוד של קדמוניהם ולא ידעו להעמיק בסברה לפלפל בחכמה ולחדש חרושים וכל חכמתם רק לקבץ דינים ולאסוף מנהגים. אולם אין הדבר כן בכלל. אמת הדבר כי הרבה עסקו וכמעט רובם בקבוץ דיני ישראל ובאסיפת הקבלות ממנהגי הקהלות, כי השעה היתה זריכה לכן, מעתה רבתה השערוכה בקרב הארץ וחרבו הקהלות, פעם אחר פעם דרשו מהם המעמידים הרעים האלה לקבץ מנהגי ישראל בספר להשאר זכרם לדור יבוא ולא ישכחו מפי ורעם (ר"ם גידעמאן בספרו ח"ג). ועל כן רוב פעולתם נדכו לחבר ספרים כאלה ולהגיה ולהקן ולהשלים בנוספורהבורי רבותיהם ממין הזה. ועל כן בלא צדק עשו קצת חכמים אחרונים לשאת עליהם תלונה לאמר כי מקבוציהם נשפוט כי חרלו כלם מהגות בתלמוד לפי מרת העיון הפלפולי, וזה משנה. כי ראוי להבדיל בין קובץ פסקים ודינים ובין מה עזבם מלמד תורה לתלמידים. גדולי החכמים כמו שהיו מסדרים דונים ומנהגים לתועלת התוראה אף כן עשו תוספות וחדושים לחדר התלמידים². והמורא

14) נרעץ ח"ח צד 13 יספר שכמעט בא ברע על חיותו דן ב' ספרים למיתת, שאחד מן הפרשים השונים קנא קנאם ורדפוהו אך נסלם מידו, כי מצא מקלט במצודת פרש אחד והחביאו זמן רב, ובמחבואו חבר מרדכי קמן. אבל אח"כ ברה בלאום לארץ הקדם. והרבנים שם חבלו עליו ונתנו חרם על יושבי עירו שפראסבורג שחייבים להשתדל תשובתו לארצו וכן עשו והצליחו. ויהי בשבוע בא בנו לקראתו באניה להעבירו את נהר ריינוס, ופתאום נחפזה האניה אשר בנו עליה ויצל ויחי לאבל משושו. כן תאר נרעץ הדבר ע"פ עדותו של החכם כרסולי ג"ש, אך מקורם לא נודע לי, ובפרט אם כפורש במקור שבמחבואו חבר מרדכי קמן.

15) בעל "המרדכי" חבר תוספות ונדפסו על פרק ערבי פסחים ומצאתי בשבת סי' שמ"ו שרומז על מה שהאר"ק בתום. ודעתו לכס' תענית לא יוקדשו לתחלת חמאת השנה, כי בתום האלת מביאים את המור וידוע שהמור יצא לאור בשנת ק"א לאלף השני, ומצאתי בכמה מקומות בכתבי חכמי הדורות האלה שרומזים (דור"ח).

המבין ומדקדק בפסקיהם ותשיבותיהם, גם מהם יראה כי לא מעט היו ביניהם גדולים חקרי לב בסברה ישרה ובעומק העיון.

כן עמדו הרברים באשכנו. אמנם מאיטאליא אין קול ענות נבורה ואין קול ענות חלושה בסברות ההלכה בזמן ההוא. הן אמנם ראינו כי במאה הראשונה לאלף הששי היו באיטאליא חכמים מופלגים בתורה וירועים בחכמות ומהם כמה מחברי ספרים, ואין גם ספק כי בחצי הראשון ממאה השנית עוד נוספו בה חכמים יורעי התורה, כי רבים מפלטי צדפת ואשכנו גם מספרד נאחזו בה כי מצאו מנוח, ושומטו רבים ותרכה הדעת. אך בכל זה בכל הזמן הזה אשר אנו בו לא נשאר לנו שארית בכתב מכל פרי חכמתם.

ספר עשרים ושלושה.

הגולים למערב אחרי גזרות שנת ק"א, הר"ר שמעון בן צמח דוראן. שארית ישראל בספרד אחר גזירת ק"א. מיני הספרות בזמן ההוא וסופריהם. דורות האחרונים בספרד ופורטיגאל.

פרק ששה עשר

הגולים למערב אחרי גזרות שנת ק"א.

רדיפות היהודים וההריגות והגירושים אשר היו זמן אחר זמן במאה הראשונה וחצי השניה בספרד אך כבר מרלי נחשבו נגד הרדיפה וההרג הרב והגירוש אשר נגזרו עליהם בשמד שנת ק"א, בכל קצות הארץ יצאה הרעה. כמעט כל המלכויות קמו על היהודים, כאלו קשרו קשר ובאו בברית יחד להשמדם מתחת שמי השמים. מי מנה המון הרגניהם ומספר האבדנים מחכמיהם עד שבמעט אמרו נושא מאחרית ותקוה, לולי ה' שהיה להם שימר ישראל. הוא בחמלתו על עמו ועל תורתו הפליא לעשות עמם להשאיר עוד בספרד מפוזר ומפזר שארית קטנה הנה והנה. זה אלהים אלהינו היה גם עם הנדחים מארצם פליטי חרב ויהי מן בעדם להמציאם מנוחה בארץ אחרת. אשר שם יסרו קהלות חרשות והרחיבו הישנות. ובנו בתים לתורה, ושם גדלה חכמת ישראל והצלחה ועשתה פרי והתמידה לברכה, כי עם ההמון הגדול גם רבים מגדולי חכמי ספרד נמלטו מתוך ההפכה. הנמלטים האלה שמו פניהם אל אפריקא הצפונית אשר היא מול ספרד מעבר הים אשר ביניהם, ויהי בתוך הבאים הרב רבי יצחק בן ששת בר פ"ה, מכל המלכויות באו הפלטים ולכלם בראשונה ממלכות אי מיורקה כי היא היתה היותר קרובה. מושלי הארץ קבלום בסכר פנים יפות בחדס וברחמים. כי לא כמושלי ארצות הנוצרים היו מושלי הישמעאלים. שם בארצות אדום היתה שנאת היהודים ודתם הרגל נעשה טבע. וכמעט היה חק ומצוה לשנוא אותם ולרדפם. אך פה בין הישמעאלים היה זה רק כיוצא מן הכלל, ומי יודע אם לא מושלי ארצות המערב חשבו זאת לטובה לארצם כי נושבו בה היהודים הספרדים. אשר כמה מעלות טובות להם עליהם, ובפרט על היהודים המערביים אשר ישבו בקרבם מאז. הלא בלי ספק

הביאור

שרומות על מה שכתבו בחדושים. וכתב בשנית כחציו כרונא סי' כ"ט וז"ל והוא כשאנו מפללים ולומדים חריפות כמו בזמן התוס' או אני רגילין למשקל ולמספרה בדקדוקים ובחלוקים דקים כמיעל פילא בקופא דמחשא אבל לפסוק חרין או לתתיר אין לפסוק חרין ואין לתתיר אסור אלא בראיות ברורות מלובנית ומחזורות בתוך פשטי סוגיא דמשתתא ולא מתוך דקדוק.

(דודר ה"ה)